

Erhverv, arbejdskraft og boligformer på landet i begyndelsen af 1800-tallet

Omkring år 1800 faldt dødeligheden i Danmark, og da fødselshyppigheden fortsatte på et højt niveau, medførte det en betydelig befolkningstilvækst. De, der voksede op i de første årtier af 1800-tallet, skulle finde arbejde. For landbefolkningen var der kun få muligheder for bortvandring, fordi byerne stagnerede. Lovgivningen søgte at forhindre udparcellering af gårde, og derfor måtte mange tage til takke med at blive husmænd og landarbejdere. Denne artikel belyser i tal udviklingen i befolkningen. I folketællingerne 1801 og 1834 er hvert tiende landsogn udtaget som stikprøve, og mandtalslisterne i disse 170 sogne er analyseret med henblik på husholdsstrukturer og erhvervsforhold. En række tabeller viser endvidere væksten i landbrugets – og andre erhvervs – arbejdskraftindsats samt fordelingen på de enkelte typer af arbejdskraft.

Omkring år 1800 skete der store ændringer i de danske landsogne. De mest markante ændringer var et resultat af de store landboreformer, men de nye forhold skyldtes tillige, at dødeligheden begyndte at falde i årene efter 1775. I første halvdel af 1800-tallet nåede dødeligheden ned på et niveau, der var mellem en tredjedel og en fjerdedel lavere end i tiden forud for 1775.

Da fødselshyppigheden fastholdtes på samme niveau som tidligere helt frem til slutningen af 1800-tallet, blev resultatet en kraftig befolkningsvækst, som fik økonomiske, sociale og demografiske konsekvenser for landbefolkningen. Det følgende afsnit viser, at den samtidige statistik ikke er velegnet til at belyse denne udvikling på grund af problemer med indsamlingen og skiftende opgørelsesmetoder. Derfor har jeg for at hente oplysninger på individniveau om beskæftigelse og boligformer bearbejdet mandtalslisterne fra udvalgte landsogne i folketællingerne 1801 og 1834. Opgørelsen viser udviklingen i de enkelte erhverv på landet, befolkningens fordeling på gårde og huse samt de erhvervsaktives stilling i husstanden.

En lignende befolkningsudvikling kan findes i mange andre vestlige lande i samtiden, men med nogen forskydning i tid landene imellem, og fænomenet er også kendt fra den såkaldte befolkningsekspllosion i en række ulande efter anden verdenskrig.

At der i Danmark er et sammenfald i tid mellem landbrugsreformer og befolkningsvækst behøver ikke at betyde, at der er en årsagssammenhæng. Der kan være tale om to af hinanden uafhængige fænomener, og selv hvis der har

været en sammenhæng, kan forholdet årsag-virkning gå begge veje. Større produktion på grund af reformerne kan have forbedret levestandarden og dermed modstandsdygtigheden mod sygdomme, men modsat kan en større befolkning have givet højere levnedsmiddelpriser, der har opmuntret til større produktion. Hvilken af disse forklaringer, der er den mest plausible, er der ikke enighed om.

Tager man imidlertid udgangspunkt i befolkningsvæksten og ser på, hvilke mulige konsekvenser den kan have haft, og hvorledes befolkningen reagerede på vækstens konsekvenser, kan der ud fra internationale erfaringer opstilles en række mulige forløb, hvoraf nogle af de vigtigste kan være de følgende.

På det produktionsmæssige og demografiske område vil en konsekvens, såfremt der ikke sker andre ændringer, være, at befolkningen ender i en "malthusiansk fælde", der betyder, at den stigende befolkning ikke kan ernæres ved en uændret eller kun svagt stigende levnedsmiddelproduktion, og Malthus forudsiger da, at hungersnød, sygdomme og krige vil gøre et indhug i befolkningen, så væksten ophører. Det er en forklaring, der har en del lighedspunkter med forholdene i Europa i flere perioder forud for 1775.¹ En alternativ konsekvens, som Malthus ikke regnede med, kan være, at de højere levnedsmiddelpriser, der følger af befolkningspresset, opmuntrer til en større produktion ved anvendelse af hidtil uopdyrkede marginaljorde, ved en mere arbejdsintensiv produktionsform på allerede opdyrkede arealer eller ved, at der indføres nye mere kapitalkrævende produktionsformer, der bliver rentable med højere færdigvarepriser. Denne konsekvens passer bedre på forholdene i Danmark efter 1775, hvor levnedsmiddelproduktionen faktisk steg hurtigere end folketallet, så der i 1800-tallet både blev plads til et større forbrug pr. indbygger og til en øget eksport. Endelig kan man tænke sig, at den større befolkning i landsognene kunne give anledning til at optage anden produktion end levnedsmidler, at der f.eks. opstod en øget fremstilling af håndværksprodukter m.m., som kunne byttes med levnedsmidler. En sådan protoindustrialisering er der eksempler på i en række lande, men hvor meget, den har kunnet bidrage til beskæftigelsen i Danmark, er de fleste steder usikkert.²

Da nedgangen i dødelighed i Danmark var størst for børnedødeligheden, viste befolkningstilvækstens sociale virkninger sig især, da de nu større årgange skulle etablere sig.³ Den gennemsnitlige vielsesalder for førstegangsviede i Danmark var omkring 1800 ca. 30 år for mænd. Det vil sige, at det var i de første årtier af 1800-tallet, at dette etableringsproblem for alvor opstod. Der blev nu betydeligt flere unge end tidligere, som skulle have foden under eget bord. Såfremt det skulle ske inden for landbruget, var der to muligheder: enten kunne man dele de bestående gårde op i flere mindre, eller der kunne opstå en stadig større gruppe, som ikke kunne få en gård. De måtte i stedet stille sig tilfreds med at få ganske små jordparceller eller blive landarbejdere uden at

have egen jord. Den første mulighed er der adskillige eksempler på i Europa, men den blev stærkt bremset af lovgivningen i Danmark. Ved en forordning i 1810 og en plakat i 1822 blev der sat grænser for udstykningen. Der skulle altid bevares en gård af en størrelse, som kunne forsørge en familie. Lovene forhindrede dog ikke, at mindre arealer kunne tillægges et hus. Derved opstod der en gruppe af husmænd med jord. Denne udvikling synes at have været mest typisk i områder med mange selvejergårde. Hovedgårdsejerne var interesserede i at opretholde den eksisterende fæstegårdsinddeling, så her blev det især landarbejderklassen, der voksede i antal. For selvejerne kunne et salg af jord til et husmandssted derimod være et middel til at skaffe midler til afdrag på den gæld, gårdmanden havde pådraget sig ved overgangen til selveje.

På det demografiske område ville en efter Malthus' opfattelse fornuftig reaktion have været en reduktion i antallet af fødsler – for Malthus gennem en højere vielsesalder. Men det fandt ikke sted i Danmark før langt senere. Derimod kan man måske se en reaktion på vanskelighederne ved at blive etableret i en kraftig stigning i antallet af børn født uden for ægteskab blandt par, der ofte senere legitimerede deres samliv gennem ægteskab.

En anden mulig demografisk reaktion ville have været bortvandring fra landbruget, som det kendes fra den europæiske oversøiske udvandring og indvandringen til de voksende industribyer i sidste halvdel af 1800-tallet, og som det også har været tilfældet i nutidens ulande, hvor tilvandringen til byerne har skabt store problemer. De muligheder var imidlertid stærkt begrænsede i Danmark i begyndelsen af 1800-tallet. Datidens danske byer var små og havde i de første år efter Napoleonskrigene ikke en dynamik, der kunne virke tiltrækkende. Desuden var oversøisk udvandring endnu ikke en mulighed i større målestok.

Befolkningsstatistikken bekræfter, at det meste af befolkningstilvæksten blev på landet. Væksten i landbefolkningen betød mellem 1801- og 1834-folketællingen en gennemsnitlig årlig stigning på 8,5 promille. Der findes ikke tal for fødselsoverskuddet for landsognene, men for hele landet var den årlige gennemsnitlige forskel mellem fertilitet og mortalitet på ca. 9 promille.⁴ Selv om dødeligheden kan have været lidt højere i byerne end på landet, kan det kun have påvirket landsgennemsnittet beskedent, da byernes befolkning kun udgjorde en lille del af den samlede befolkning. Desuden ramte periodens værste epidemi, som rasede omkring 1830, og som på landsplan medførte stigninger på op imod en tredjedel i den samlede dødelighed, ikke de største byer, men især den sydøstlige del af landet. Det er derfor en meget begrænset del af stigningen i den danske befolkning mellem 1801 og 1834, der netto er vandret fra land til by – måske ca. 15.000 mennesker – mod en tilvækst på ca. 230.000 personer, som forblev i landsognene.

Holger Gad har beregnet afvandringen fra landbruget til byer og til andre erhverv på landet i årene 1801-34 til 102.200 personer⁵. Det beror imidlertid på en forkert opfattelse af tallene for landbrugsbefolkningen i 1801. Som omtalt nedenfor er et stort antal håndværkere opført under husmænd og inderster i 1801. Gad regner dem med under landbrugsbefolkningen, og derved bliver hans opgørelse af den vækst, der er sket i gruppen af håndværkere mellem 1801 og 1834 langt mindre end den faktiske vækst i gruppen. Derved fremkommer der en difference, som Gad betragter som afvandret. Det problematiske i hans tal viser sig endvidere ved, at han konkluderer, at afvandringen fra landbruget blev mindre midt i 1800-tallet på et tidspunkt, hvor byerne begyndte at vokse mere (stærkere), og man derfor skulle vente en større vandring mod byerne.

Landbefolkningens udvikling i Danmark

I det følgende vil jeg nærmere belyse nogle sider af disse samfundsforandringer i de danske landdistrikter ud fra ejendomsstillinger og indholdet af erhvervsoplysninger i folketællingerne 1801 og 1834. Hovedsigtet er at vise landbefolkningens erhvervsmæssige og sociale sammensætning, som den f.eks. viser sig i stilling i husstanden (selvstændig/i tjeneste) og i adgangen til jord (gårdmand/boelsmand/husmand).

Den officielle samtidige folketællingsstatistik er, som det vil fremgå af eksempler i det følgende, ikke særlig anvendelig til en sådan mere detaljeret analyse. Jeg benytter derfor især de navnelister fra de to nævnte folketællinger, som frivillige har indtastet og gjort tilgængelige i Dansk Demografisk Database, der er organiseret af Dansk Data Arkiv. Jeg benytter dog ikke det samlede folketællingsmateriale fra hele Danmark, fordi en nøje gennemgang af et antal sogne viser, at mens oplysningerne om den enkelte persons navn, alder og civilstand ser ud til at være indtastet med stor pålidelighed, er der i nogle sogne problemer vedrørende opdeling på husstande, oplysninger på tællingslisterne om boligforhold og jordbesiddelse samt enkelte andre aspekter, der har betydning for analysen.

Derfor bygger det følgende på en stikprøve, der omfatter hvert tiende landsogn nord for Kongeåen, og det skulle give en tilstrækkelig stor population til at kunne drage slutninger om udviklingen mellem de to folketællinger på såvel nationalt plan som i fem områder, jævnfør tabel 1. Inden analysen er indtastningerne vedrørende de udvalgte 170 sogne sammenholdt med de originale tællingslister, og de supplerende oplysninger, der er fundet på tællingslisterne, er indføjet i de indtastninger, der ligger til grund for analysen. Sognene er udtaget fra en liste, hvor sognene er opstillet i rækkefølge efter amter og inden for amterne efter herreder. Sogne med lister af dårlig kvalitet er byttet ud med et

nabosogn. På den måde opnås en betydelig geografisk spredning. For erhvervsforhold, der var udbredt over hele landet, opnås der formodentlig et ret sikkert billede af forholdene, mens stikprøveusikkerheden vil være betydeligt større for erhvervsforhold, der kun var udbredt i nogle enkelte sogne.

I tabel 1 er vist nogle grundlæggende oplysninger om de udvalgte landsogne. Det ses af tabellen, at de udvalgte sogne ved en sammenligning med den nationale udvikling giver en svag overrepræsentation for forholdene i Jylland og mest udpræget i Nordjylland.

Tabel 1: Anvendt folketællingsmateriale i undersøgelsen.

Område	Antal sogne	Folketal i stikprøven		Andel af samlet folketal i området (%)	
		1801	1834	1801	1834
Øerne øst for Storebælt	53	27.253	34.916	9,8	9,6
Fyn og Langeland	20	9.428	12.714	9,0	9,0
Østjylland	33	13.814	19.656	11,2	11,6
Nordjylland	31	12.913	18.057	11,7	12,1
Vestjylland	33	11.086	14.505	10,2	10,2
I alt	170	74.494	99.848	10,3	10,4

Note: Østjylland omfatter Vejle, Skanderborg, Århus og Randers amter. Nordjylland omfatter Ålborg, Hjørring og Thisted amter. Vestjylland omfatter Viborg, Ringkøbing og Ribe amter.

I løbet af de 33 år, der ligger mellem tællingerne, voksede landbefolkningen med en tredjedel. Væksten i totalbefolkningen var relativt stærkest i Østjylland og mindst på øerne øst for Storebælt.

Boliger ifølge samtidig ejendomsstatistik

På grund af de nævnte lovbestemmelser, som indskrænkede mulighederne for opdeling af gårde, skete væksten i antallet af ejendomme som nævnt hovedsagelig ved et forøget antal husmandssteder. Væksten i første halvdel af 1800-tallet var dog kun et led i en langtidsudvikling, der betød store indbyrdes forskydninger mellem størrelsen af de sociale grupper på landet i løbet af 1700- og 1800-tallet, og som resulterede i, at der i slutningen af 1800-tallet var betydeligt flere huse end gårde i landsognene.

Ifølge den foreliggende litteratur gik udviklingen særligt hurtigt i sidste halvdel af 1800-tallet, hvor husmands- og landarbejderspørgsmålet også blev et centralt politisk debattemne. Derimod synes der at være noget mere uklarehed om væksttempoet i første halvdel af 1800-tallet.

V. Falbe-Hansen var en af de første, der i sin analyse af de økonomiske virkninger af landboreformerne, prøvede at sætte tal på udviklingen i hele perioden. På grundlag af en række tællinger af antallet af landbrugsejendomme – hvor de centrale i denne sammenhæng er fra 1805 og 1835 – opstillede han den oversigt, der er vist i tabel 2.

Tabel 2: Antallet af jordbrug i de danske landdistrikter 1690-1885.

	1690	1805	1835	1869	1885
Herregårde	705	774	800	809	881
Bøndergårde	60.515	54.733	65.533	70.039	72.751
Huse med jord	19.009	56.957	61.913	107.909	150.260
I alt	80.229	112.464	128.246	178.757	223.892
Jordløse huse	Ukendt	ukendt	25.954	29.016	35.329

Kilde: V. Falbe-Hansen: Stavnsløsningsen og landboreformerne, 2. del, København 1889, side 103.

Falbe-Hansen synes at opfatte tallene for huse i 1690 og 1805 som dækkende alene huse med jord, og han finder derfor, at der mellem 1805 og 1835 kun skete en meget beskeden vækst i antallet af huse med jord, og det skyldtes ifølge ham, at der gennem de love, der skulle forhindre en omfattende udparcelering af bøndergårdene, blev lagt en bremse på udstykningen.⁶

Hans tolkning af tallene er dog tvivlsom. En senere gennemgang af 1688-matriklen viser, at antallet af huse med jord da kun var på 12.990⁷, og heller ikke 1805-tallene kan som vist ovenfor stå for en nærmere undersøgelse. Det er også tvivlsomt, om den nævnte lovgivning kan forklare den udvikling, han hævder. Lovene var som nævnt fortrinsvis beregnet på at forhindre, at gårde blev opdelt på flere mindre gårde, der hver især var for små til at ernære en familie; men der ikke var noget i vejen for, at der kunne udskilles bolsteder og huse med jord, når blot der blev tilstrækkelig jord tilbage ved den oprindelige parcel til at kunne ernære en familie. Falbe-Hansens forklaring passer endvidere dårligt sammen med, at antallet af gårde, således som tabellen viser, voksede hurtigere end antallet af huse mellem de to tællinger.

Falbe-Hansens opfattelse af en beskeden vækst i antallet af huse i de første årtier efter år 1800 er desuden i modsætning til, hvad en samtidig observatør mente. A.F. Bergsøe skrev i sin omfattende gennemgang af det danske samfund i begyndelsen af 1840'erne: "Grunden til, at husenes antal i de sidste halvhundrede år er blevet så betydelig forøget, er dels hoveriets afskaffelse på en mængde godser, idet man nemlig ved opførelsen af en del huse har søgt ved husmandsarbejde at erstatte en del af den arbejdskraft, man mistede, dels de betydelige i den nyere tid indførte forbedringer i agerdyrkingen, hvilke fordrer flere arbejdende hænder, samt endelig folkemængdens tilvækst, som altid er stærkest blandt den besiddelsesløse del af nationen."⁸ Bergsøe underbygger dog ikke væksten med tal, der kan vise, hvor stor væksten har været.

Senere landbrugshistorisk litteratur synes kun i beskeden omfang på landsplan at have taget stilling til modsætningen mellem disse to udsagn. Måske hænger det sammen med, at Fridlev Skrubbeltrangs grundlæggende arbejde om husmandsstanden kun går frem til tiden omkring år 1800, og at han i et senere oversigtsværk ikke nævner, om 1805-tallene er med eller uden jord. Endvidere er der i den seneste store landbrugshistorie lagt et skel ved år 1810, og i det bind, der begynder med 1810, er det først fra 1835-tællingen, at der præsenteres tal for udviklingen af antallet af huse.⁹

Der findes derimod lokale og regionale undersøgelser, der ved optællinger af hver enkelt brugsenhed når frem til en betydelig vækst i antallet af huse i de pågældende områder i første del af 1800-tallet.¹⁰

På den baggrund kan der være grund til at se lidt nærmere på de tal, der er vist i tabel 2 for antallet af landejendomme i 1805 og 1835.

1805-tallene stammer fra en undersøgelse foretaget af Rentekammeret. I en skrivelse af 24. september 1805 blev de lokale myndigheder anmodet om at indsende en liste indrettet efter et vedlagt skema over "de under amtstuedistriktet henhørende herregårde, præstegårde samt bønderbyer og deres gårde". Foranledningen synes at have været et militært ønske om at få nærmere oplysninger om, hvor store indkvarteringer, der kunne foregå i landets forskellige dele, og det var da vigtigt at vide, hvor mange ejendomme, man kunne fordele militæret på, f.eks. i tilfælde af at en militærenhed ved gennemmarch eller under midlertidigt ophold skulle være i et område.¹¹ Rentekammerets skrivelse blev sendt til amtmændene, men gik videre til amtstuerne, der, som det også fremgår af ordlyden i Rentekammerets skrivelse, havde de bedste muligheder for at fremskaffe oplysninger om landejendommene, fordi de stod for opkrævningen af hartkornsskatterne og havde registre over deres områdes hartkorn, men ikke over ejendomme, der ikke var matrikulerede.¹² Et vist kendskab må amtstuerne dog også have haft til de jordløse huse, idet de også stod for op-

krævning af den folke- og indersteskat, der var pålagt de befolkningsgrupper på landet, der ikke boede på en matrikuleret ejendom.

Som svar på Rentekammerets henvendelse indkom der i 1805 og begyndelsen af 1806 fra hvert amt en tabel, der følger forskriften i henvendelsen, og som for hvert sogn og ejerlav inden for sognene oplyser antallet af 1) herregårde, præstegårde og andre frie gårde med navne på disse, 2) antallet af gårde, 3) deraf udflyttede gårde fra landsbyerne og 4) antal huse – men der er som hovedregel ikke gjort rede for, hvad der skal forstås ved huse. Der er kun et par undtagelser. I tabellerne fra Odense og Rugårds amter er der foretaget en opdeling på huse under en tønne hartkorn jord og jordløse huse; i enkelte sogne på Sjælland oplyses det undertiden også, at der er medtaget et antal huse uden hartkorn. I tabellen fra Vejle Amt er det tilføjet, at da der “ingen bestemmelser er om, hvad der skal anses for en gård, har jeg anset alle de steder for gårde, hvor der stedse holdes heste og vogne eller heste med stude og vogn, både vinter og sommer,” samt at “de steder, hvis hartkorn er således, at derpå ingen heste holdes, og de jordløse steder er anførte blandt husenes antal.”¹³ Disse formuleringer viser, at der de pågældende steder har været tale om at tælle både huse med og uden jord, men om det har været tilfældet i alle amter, kan man ikke se af grundmaterialet. I det bevarede materiale mangler der desuden oplysninger fra Bornholm, Fanø, Samsø, Sejerø og nogle sogne i Tuse Herred i Holbæk Amt. Om disse tabeller blot er bortkommet, eller om deres tal også mangler i den samlede statistik vides ikke.

Tallene blev ikke offentliggjort af Rentekammeret, men er i samtiden blevet brugt af Gregers Begtrup i hans beskrivelse af det danske landbrug i begyndelsen af 1800-tallet.¹⁴

Grundmaterialet er undersøgt af Fridlev Skrubbeltrang, der finder, at der ikke er foretaget nogen ensartet afgrænsning mellem gårde og huse, og at der mangler tal fra en del sogne. Hans konklusion er derfor, at det samlede antal huse i 1805 har været på ca. 60.000. Han nævner ikke, om der er tale om alle huse eller kun om huse med jord, og han drager ikke den samme konklusion som Falbe-Hansen, at der praktisk taget ikke skulle være kommet nye huse med jord til i perioden fra 1805 til 1835.¹⁵

For Fyns vedkommende har Per Grau Møller foretaget en indgående vurdering af 1805-tallene ved sammenligning med andet kildemateriale. Også han kommer til, at der er mangler og forskellig praksis fra amt til amt på Fyn. Konklusionen er, at antallet af huse formodentlig er ca. 3% større end det, der findes hos Begtrup. Grau Møllers optællinger er baseret på, at der for hele Fyn er tale om både huse med og uden jord i 1805.¹⁶

Der er således ingen tvivl om, at der i nogle amter er medtaget både huse med og uden jord, men om det gælder for alle amter kan ikke ses af de undersøgelser, der hidtil er foretaget af grundmaterialet.

1835-tællingen er gennemført af den da oprettede Tabelkommission på grundlag af lokale indberetninger fra amtstuerne, der synes at have anvendt samme indsamlingspraksis som i 1805. Tællingen antages af de fleste forfattere for at være fuldstændig. Den har en klar opdeling på landejendommene efter jordtilliggende og fæsteforhold. Huse med jord defineres her med følgende afgrænsning: "Steder under 1 tønne hartkorn, samt huse med jord til avlsbrug, men uden hartkorn." Det sidste skal formodentlig forstås som huse, hvis hartkorn ved udskillelsen fra en anden ejendom ikke i skattemæssig henseende har fået tildelt en del af denne ejendoms hartkorn. Som huse uden jord regnes dem, der kun har "en have eller en haveplads". Resultaterne af tællingen er publiceret i stærkt detaljeret form på sogneniveau i Statistisk Tabelværk, ældste række, bind 2.

Per Grau Møller har imidlertid for Fyns vedkommende påvist en del mangler også ved denne tælling. Især er der nogle fæstehuse med jord, der ikke er med i 1835-tallene. Han anslår, at den officielle statistiks tal skal forøges med 2,3% for at komme op det rette antal.¹⁷

Hvis korrektionerne på landsplan er af samme størrelse som for Fyn, vil det ikke kunne rokke ved billedet af en beskeden vækst i antallet af huse mellem 1805 og 1835, såfremt Falbe-Hansens antagelse om, at 1805-tallene kun gælder huse med jord, hvorimod der er tale om en meget betydelig vækst, hvis 1805-tallene for hele landet omfatter alle huse. Den sidste opfattelse vil i praksis betyde, at den årlige procentuelle vækst i perioden 1805-35 var større end i de efterfølgende godt 30 år.

Da man næppe kan komme tættere på at belyse den samlede udvikling alene ud fra de to tællinger uden en landsomfattende bearbejdelse på ejendomsplan, kan der være grund til at se på, hvad man kan få ud af at undersøge forholdene ved de to næsten samtidige folketællinger i 1801 og 1834.

Offentlig statistik fra 1801- og 1834-folketællingerne om bolig- og erhvervsforhold

Anvendelse af folketællingernes erhvervsfordelinger i den publicerede statistik er imidlertid ikke særlig anvendelig til dette formål, fordi man har brugt forskellige opgørelsesmetoder ved de to tællinger. I 1801 var man meget interesseret i at få belyst strukturen og arbejdskraften i landbruget, og det hedder derfor i instruksen for optællerne, der findes i et cirkulære af 28. november 1800, om udfyldelsen af erhvervsrubrikken: "Ligeledes må personernes titel, embede, håndværk og næringsvej, eller hvad de lever af, anføres, samt så vidt

de måtte være vanføre eller lever af almisse. I særdeleshed anmærkes om husmænd på landet, om de har jordbrug eller anden næringsvej." I praksis betød det, at der på de udfyldte navnelister findes særdeles gode oplysninger om erhvervsforholdene, men nogle af dem gik tabt ved sammentællingen til den landsomfattende statistik – især i de tilfælde, hvor der var opgivet et dobbelt-erhverv. Da der fandtes en del landhåndværkere, som også var beskæftiget i landbruget på deltid, og som f.eks. var opgivet som husmand med jord og tømrer eller murer og husmand, valgte man ved sammentællingen at opføre dem som henholdsvis husmand med jord og husmand uden jord med det resultat, at håndværkerbefolkningen er klart underrepræsenteret i den publicerede statistik.¹⁸

I 1834 havde man ikke den samme interesse for landbruget, formodentlig fordi Tabelkontoret samtidig med bearbejdelsen af folketællingsmaterialet arbejdede på at udgive tabelværket med tallene for 1835-ejendomsstillingen. Erhvervsrubrikken på folketællingens navnelister var blevet slået sammen med rubrikken "stilling i husstanden", og ved den lokale sammentælling skulle personer "forsaavidt de dreve flere Næringsveie, antegnes for dem, som de opgave for den vigtigste".¹⁹ Ved Tabelkontorets sammentælling til den offentliggjorte statistik valgte man desuden at regne alle kategorier af jordbrugere sammen, så man kun kan få oplysninger om den samlede gruppe af "de, som lever af jordbrug", men ikke specielle oplysninger om husmændene. Desuden blev tjenestefolk i 1801 opført som en særlig kategori; men i 1834 er de optalt som "bipersoner" i den husstand, hvor de tjente.

Tabel 3 giver et samlet indtryk af, hvorledes den officielle statistiks tal for landbefolkningen ser ud ved de to tællinger.

Tabel 3: Landbefolkningens erhvervsfordeling ved folketællingerne i 1801 og 1834.

1801	Antal familier	Samlet antal personer	1834	Antal hovedpersoner	Samlet antal Personer
Kirkebetjente og lærere	2.388	12.052	Kirkebetjente og lærere	3.435	21.273
Borgerlig embedsstand	517	2.592	Borgerlig embedsstand	1.713	8.350
			Videnskabsmænd	463	831
			Militærpersoner	431	1.065
Godsejere	793	4.460			
Gårdmænd	51.844	261.408			
Husmænd med jord	37.154	142.919			
Husmænd uden jord	20.498	76.784			
Inderster	4.716	22.838			
			De, som lever af jordbrug	104.272	593.929
Fabrikanter	441	2.335			
Kunstnere og håndværkere	3.436	15.410			
			Den industrielle klasse	40.583	126.847
Møllere, kromænd, landkræmmere	1.069	5.390	De, som lever af handel og omsætning	1.276	6.373
Skipperne, fiskere, søfarende	1.774	9.122	De, som har deres næring af søen	6.451	23.274
Tjenestefolk	3.752	123.147			
Daglejere	7.866	34.031	Daglejere	33.555	118.442
Rentenerere og pensionister	330	2.662	Rentenerere og pensionister	20.068	32.081
Almisselemmer	2.301	19.480	Almissenyndende	33.336	33.336
Andre	108	715	Andre	3.139	6.494
I alt	138.987	735.345	I alt	248.722	972.295

Kilder: Gr. Begtrup: *Beskrivelser over agerdyrkningens tilstand i Danmark, bd. 7, København 1813 og Statistisk Tabelværk, ældste række, bind 1.*

Tabellen synes at bekræfte, at antallet af landhåndværkere ved en sammenligning med 1834 er alt for lille i 1801 – det er endda betydeligt mindre end ved den foregående tælling i 1787, og det samme gælder formodentlig for sømænd og fiskere og for daglejere. De pågældende grupper indgår sandsynligvis i 1801 i betydeligt omfang i grupperne af husmænd og inderster.

Såfremt antallet af familier, der er optalt som husmænd med jord i 1801, er identisk med antallet af huse med jord, er det meget tydeligt, at antallet på ca. 37.000 i 1801 ligger langt lavere end de ca. 57.000 huse med jord, der efter Falbe-Hansens opfattelse blev optalt i 1805. Folketællingstallene synes derfor at bekræfte, at 1805-tallet omfatter både huse med og uden jord og giver dermed plads for en kraftig stigning i antallet af huse mellem 1805 og 1835.

Om denne tolkning er korrekt for landet som helhed, kan man imidlertid som nævnt ikke se af den måde, hvorpå 1805-tallene blev indsamlet.

Boligforhold ifølge folketællingernes navnelister

Grundmaterialet for de to folketællinger giver langt mere detaljerede oplysninger om beboerne af hver enkelt ejendom, herunder om ejendommens art og beboernes erhverv. Materialet burde derfor kunne sige noget om antallet af ejendomme.

I de fortrykte skemaer, som optællerne fik udleveret til udfyldning, er der to kolonner, der har særlig interesse. I den første rubrik skulle der i 1801 anføres "Byernes og stedernes navne samt familiernes antal", og det er i praksis sket ved, at der inden for den enkelte lokalitet anføres 1. familie med dens medlemmer, 2. familie med dens medlemmer etc.; men det oplyses normalt ikke, om flere familier bor i samme ejendom, idet det ikke blev forlangt i instruktionen, der tværtimod anfører, at "i øvrigt, når flere familier bor i et hus eller en gård, da bør hver familie særskilt anføres tilligemed de til samme hørende personer". Der kan dog, navnlig i Jylland, være angivet navne på de enkelte ejendomme, så det kan ses, hvornår beboerne af en ny ejendom opregnes. I 1834 hedder den tilsvarende rubrik "Byernes eller stedernes navne med anførelse af gårde, huse o.s.v.", og det har optællerne gjort ved at udfylde med de pågældende lokaliteters betegnelser. Man kan imidlertid ikke uden videre udelukke, at der, når der ved to familier efter hinanden i den første rubrik står "et hus", at det da kan være det samme hus, hvor der bor to familier. Nogle steder har optællerne været opmærksomme på dette ved at skrive "samme hus" eller ved at skrive "1. familie, 2. familie etc." under samme hus, men man kan ikke være sikker på, at det er gennemført konsekvent. Kun i byerne giver instruksens for folketællingen klare regler, idet det hedder, at optælleren skal opgive "familiernes antal i hvert hus".²⁰

Den anden kolonne, der har interesse, er erhvervsopgivelserne, hvor der ved begge tællinger skulle anføres "titel, embede, forretning, håndværk, nærings-

vej, eller hvad de leve af”. Betegnelser som gårdmand, husmand m.fl. vil da samtidig kunne sige noget om boligformen.

Antal ejendomme 1834 og 1835

Da såvel 1834-tællingen som 1835-landbrugstællingen således synes at give de mest pålidelige oplysninger om boligforholdene, har jeg valgt først at sammenligne disse to tællinger i stikprøvens 170 sogne for derved at få nogle erfaringer om, hvilke betegnelser der bruges om boligformen.

Anvender man den opdeling på ejendomme, der er foretaget i 1834 i tællingslisterne, ved at opfatte inddelingen således, at hver gang, der i første rubrik anføres et hus, en gård e.l., er der tale om en ny ejendom, kommer man frem til den sammenhæng mellem antallet af ejendomme i 1834 og 1835, som er vist i tabel 4.

Tabel 4: Antal ejendomme i 170 sogne ifølge folketællingen 1834 og ejendomstællingen 1835.

	Folketælling 1834		Ejendomstælling 1835	
Hovedgårde	80		83	
Præstegårde	88			
Gårde	5.969			
Bolstæder	458			
Parceller	155			
Gårde i alt	6.670		6.702	
Huse med jord	2.315		6.687	
Huse uden jord	232		2.798	
Huse uspecificeret	7.624		0	
Huse I alt	10.171		9.485	
Møller	119		0	
Kroer	20		0	
Skoler og degnebygninger	225		0	
Fattighuse	77		0	
I alt	17.362		16.270	

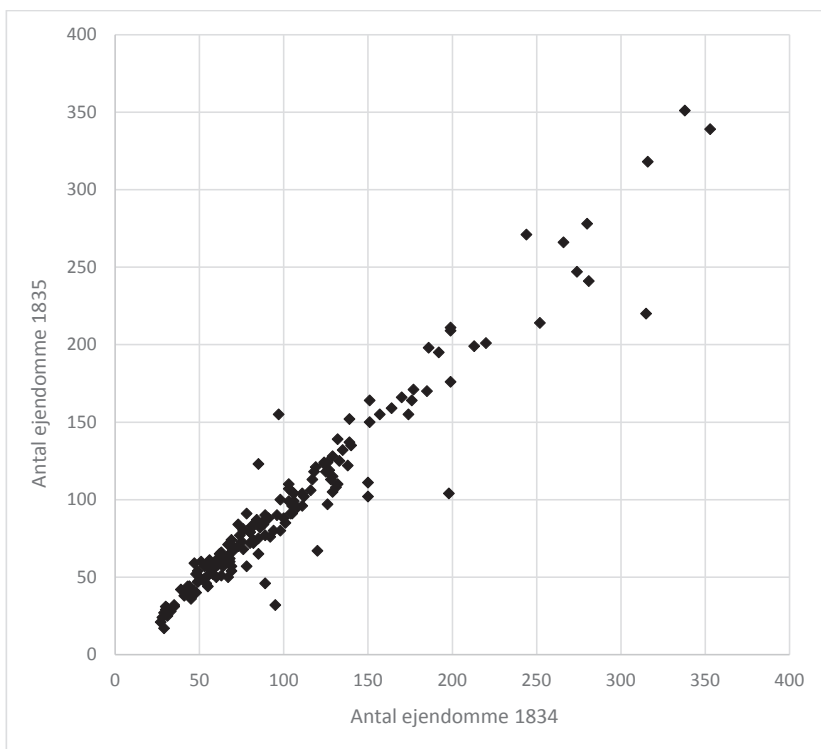
Umiddelbart ser der ud til at være en god overensstemmelse mellem de to sæt tal. Der kan være nogen usikkerhed omkring betegnelserne bolsteder og parceller. Er der tale om gårde eller huse i 1835-tællingens forstand, hvor grænsen går ved, om der er et tilliggende på over eller under en tønne hartkorn? Parceller dækker i folketællingen tilsyneladende over alt fra hovedgårde, der er opdelt på flere parceller – altså med et meget betydeligt jordtilliggende – til småbrug, der er udskilt fra en gård, og som muligvis snarere burde regnes til husene. Det er dog også tydeligt, når tallene gennemgås sogn for sogn, at man lokalt har været mindre konsekvent i brugen af betegnelserne gård og hus. Der er sogne, hvor det samlede antal ejendomme mellem de to tællinger passer godt sammen, men hvor antallet af gårde i 1834 er mindre end i 1835, mens omvendt antallet af huse er tilsvarende større, og det modsatte er der også eksempler på.

Ved vurderingen af tallene i tabel 4 må det endvidere tages i betragtning, at der kan have været møller, kroer og skoler, der har haft jord ved siden af hovederhvervet, og at de derfor i 1835 kan være medregnet under gårde eller huse.

Tallene for antallet af huse er lidt større, end man skulle have forventet ud fra en repræsentativ stikprøve på 10%, men dog inden for den fejlmargen, der må forventes i stikprøven. Går man nu videre ned på enkeltsoogsplan for at kontrollere grundmaterialet, viser en sammenligning sogn for sogn mellem de to tællinger den i figur 1 viste sammenhæng.

For en stor del af sognene er der god overensstemmelse mellem de to opgørelser, men i enkelte tilfælde afviger tallene stærkt fra hinanden, som det fremgår af figuren. Der er flest sogne, hvor antallet i folketællingen er størst, og det kan enten skyldes, at der er for få ejendomme med i 1835 – eller hvad der synes at være det mest almindelige, at opgørelsesmåden giver for mange ejendomme ved folketællingen, formodentlig fordi flere husstande, der bor i samme ejendom, i den første rubrik ved overgang til en ny husstand har fået indføjjet betegnelsen gård eller hus, selv om der er tale om, at husstanden bor i samme ejendom som den foregående.

I bilag A er foretaget en nærmere undersøgelse af de sogne, hvor der er relativt størst forskel mellem de to opgørelser. Den tyder på, at der er mangler ved 1835-tællingen i nogle sogne. En konklusion med hensyn til hustallet i 1834/35 i stikprøvens sogne er derfor formentlig, at antallet i 1835 i tabel 4 er i underkanten af det faktiske, mens folketællingstallet muligvis er for stort; men såfremt stikprøven er repræsentativ, har antallet af huse i hele landet på dette tidspunkt formodentlig været omkring 100.000.

Figur 1: Sammenhæng, sogn for sogn, mellem antal ejendomme i henholdsvis folketællingen 1834 og ejendomstællingen 1835.

Antal ejendomme 1801 og 1805

For at få et indtryk af, hvor god overensstemmelse, der er mellem de to opgørelser i begyndelsen af århundredet, er der i tabel 5 vist en sammenligning mellem tallene for 1801 og 1805 efter samme principper som i tabel 4; men enheden er her i 1801 familieinddelingen i folketællingens første rubrik, og boligbetegnelsen er udledt fra erhvervsrubrikken. Desuden er det nødvendigt at holde seks sogne uden for sammenligningen, fordi tallene ikke findes fra 1805. Det drejer sig om Hjembæk, Hørby samt Nordby på Samsø i Holbæk Amt, Øster og Vester Marie på Bornholm og Nordby på Fanø.

Table 5: Antal ejendomme i stikprøvens sogne ifølge folketællingen 1801 og ejendomstællingen 1805.

	Folketælling 1801 (164 sogne)		Folketælling 1801 (6 øvrige sogne)		Ejendomstælling 1805 (164 sogne)	
Hovedgårde	0	77	0	2	0	71
Præstegårde	0	89	0	5	0	68
Gårde	5.242	0	331	0	5.501	0
Boelsteder	218	0	0	0	71	0
Parceller	30	0	0	0	0	0
Gårde i alt	0	5.490	0	331	0	5.572
Huse med jord	3.795	0	391	0	289	0
Huse uden jord	1.931	0	121	0	487	0
Huse uspecificeret	449	0	12	0	4.792	0
Huse i alt	0	6.175	0	524	0	5.568
Møller	0	84	0	2	0	0
Kroer	0	14	0	1	0	0
Erhverv uden bolig- betegnelse	0	698	0	253	0	0
Inderster og innsiddere	0	1.310	0	31	0	0
Degne og skoleholdere	0	199	0	8	0	0
Fattighuse	0	19	0	0	0	0
I alt	0	14.155	0	1.157	0	11.279

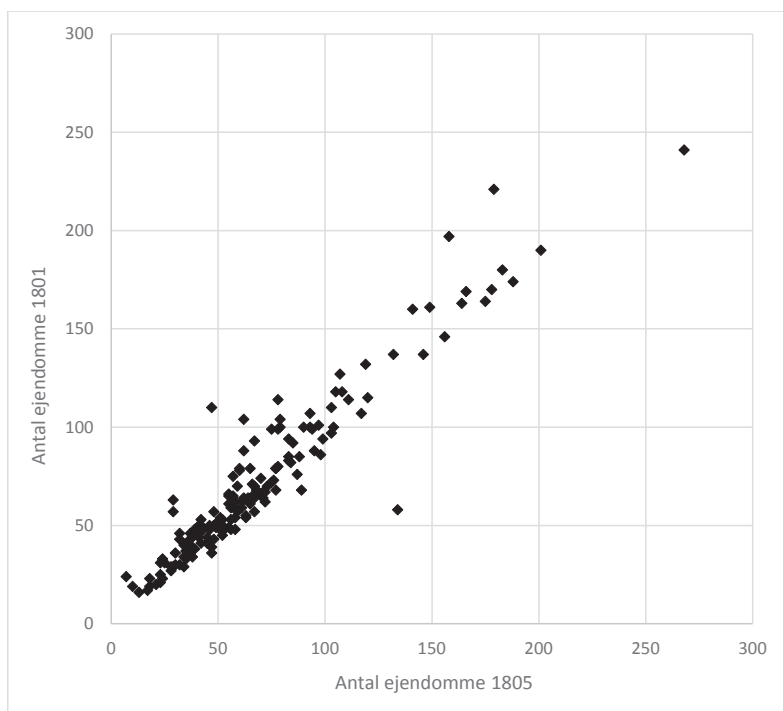
Også i dette tilfælde er der for antallet af gårde for stikprøven som helhed god overensstemmelse mellem de to tællinger. Formodentlig har nogle af møllerne haft et jordtilliggende, der gør, at de også må regnes med til gårdkategorien. I bilag B er der gjort rede for, at der i nogle sogne kan påvises mangler i antallet af gårde i 1805, og et samlet antal gårde i hele landet på omkring 60.000 virker derfor sandsynligt.

Antallet af familier, hvor husstandsoverhovedet er betegnet som husmand, er noget større ved folketællingen end antallet af huse ved ejendomstællingen. Der er desuden en betydelig usikkerhed, fordi omkring 1.000 husstande kun

har en erhvervsbetegnelse, og yderligere godt 1.000 er omtalt som inderster eller indsiddere, så man ikke kan vide, om de har lejet sig ind i den ejendom, hvor de bor, eller om der også er en husmand i huset.

Da der ved instruksen for folketællingen blev lagt vægt på, at det skulle nævnes, hvis husmænd havde jord, kan der imidlertid ikke være tvivl om, at 1805-tællingens tal for huse omfatter både huse med og uden jord. Der er nemlig alt for få huse med jord i 1801-tællingen til at nå op på 1805-niveauet. Men der kan være tale om en underregistrering af især huse uden jord.

Sammenligner man antallet af gårdmænd og husmænd i 1801 (uden at medtage husstandsoverhoveder alene med erhvervsbetegnelse og tillige uden inderster og indsiddere) med antallet af huse og gårde i 1805 sogn for sogn, får man det i figur 2 viste resultat, der for de fleste sogne viser en rimelig god overensstemmelse. Det tyder på, at de fleste husstande, hvor overhovedet kun har en erhvervsbetegnelse eller er omtalt som inderst eller indsidder, ikke har boet alene i et hus.

Figur 2: Sammenhæng, sogn for sogn, mellem antal gårde og huse i henholdsvis folketællingen 1801 og Rentekammerets forespørgsel til amterne 1805.

Den største afvigelse, hvor der er flest ejendomme i 1805 i forhold til 1801, findes i Løgsted Sogn i Ålborg Amt med 134 gårde og huse i 1805, men 58 familier, hvor gård eller hus indgår i erhvervsbetegnelsen i 1801. Her er det uden tvivl bebyggelsen i den senere købstad Løgstør, hvor et stort antal husstandes overhoveder blot er omtalt med en erhvervsbetegnelse, der medfører et for lavt tal i 1801.

Det normale er, at der er flest husmænd omtalt i folketællingen, og her er næsten alle større afvigelser samlet øst for Storebælt og i Østjylland, mens tallene for Fyn og det øvrige Jylland passer rimeligt godt sammen.

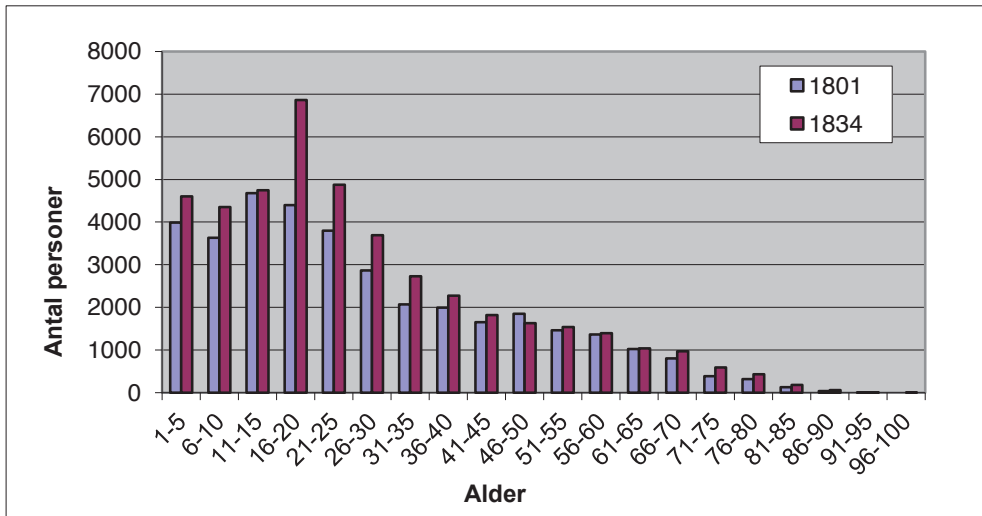
En nærmere undersøgelse af nogle af de sogne, hvor der er størst afvigelser, er gennemført i bilag B. Den viser, at der næppe kan herske tvivl om, at der er en underregistrering af husantallet i 1805 – og både af huse med og uden jord. Hvor stor manglen er, kan det være vanskeligt at sige, men Fridlev Skrubbelt-rangs vurdering af 60.000 huse på landsbasis synes at være i underkanten af det rigtige. Ud fra folketællingens 6.175 husmænd i stikprøven og med tillæg som det, der fremkommer i Løgsted og enkelte andre sogne, forekommer et antal huse for hele landet på ca. 65.000 omkring år 1800 at være sandsynligt.

Resultatet er derfor, at det samlede antal beboelseseenheder på landet – gårde, huse, møller, skoler etc. – må antages at vokse med ca. en tredjedel i løbet af de første tre årtier af 1800-tallet. Da væksten i landbefolkningen er af nogenlunde samme størrelse (jf. tabel 1), har antallet af indbyggere pr. beboelseenhed været nogenlunde konstant, men sent i perioden er det omkring to tredjedele, der bor i huse, mod kun halvdelen omkring år 1800.

Befolkningen på stikprøvens gårde

For nærmere at vurdere den sociale og erhvervsmæssige udvikling i landdistrikterne og på de enkelte ejendomme vil jeg i det følgende foretage en opgørelse af stikprøvens befolkning efter beboelsestype og beskæftigelse ud fra den måde, hvorpå de er registreret i de to folketællingers mandtalslister. Det sker i en række afsnit og tabeller, der er baseret på erhvervet hos den først nævnte person, dvs. overhovedet, i hver husstand. Da der imidlertid kan være personer – børn eller logerende – i den enkelte husstand, som har et andet erhverv end husstandsoverhovedet, er alle erhvervsaktive i husstanden opregnet i henhold til deres hovederhverv. Disse specifikationer er gennemført mest detaljeret for de tre største erhvervsgrupper: gårdmænd, håndværkere og husmænd.

Det samlede folketal på gårdene voksede fra næsten 37.000 personer i 1801 til godt 43.000 i 1834, dvs. en vækst på 20% eller en del mindre end den samlede vækst i landbefolkningen. Figur 3 viser aldersfordelingen ved de to tællinger.

Figur 3: Aldersfordeling for befolkningen på stikprøvens gårde 1801 og 1834.

Såfremt gårdmandsbefolkningen havde været en lukket gruppe – dvs. uden tilgang fra eller afgang til andre samfundslag – ville antallet af medlemmer pr. femårsaldersgruppe som følge af dødeligheden ved begge tællinger være faldende fra interval til interval bortset fra effekten af mindre udsving i det årlige antal fødsler og dødsfald, og i alle grupper ville væksten mellem tællingerne betyde noget større tal i 1834 end i 1801. Det ses imidlertid af figuren, at gruppen fra og med de 11-15-årige ved begge tællinger får et tilskud fra den øvrige landbefolkning – i praksis i form af tjenestefolk fra husmands- og landarbejderfamilier. Forholdsmæssigt er tilskuddet særdeles stort i absolutte tal i 1834 blandt folk i aldersgruppen 16-20 år. Fra og med beboerne, der er nogle år ind i trediverne, forsvinder dette tilskud fra andre befolkningsgrupper, og antallet af personer når ned omkring det niveau, som man ville have forventet, såfremt det alene var de oprindeligt fødte på gårdene, der udfyldte disse aldersklasser.

Den eneste afvigelse fra dette forløb er de 46-50-årige i 1801, hvor aldersgruppen er uventet stor. De pågældende fødselsårgange i 1750'erne var ikke større end normalt; men måske har flere fra disse årgange kunnet komme til en gård under epidemierne i de tidlige 1770'ere, end det ellers var typisk for en årgang gårdmandsbørn.

En række forhold omkring aldersfordelingen fremgår af tabel 6, hvor befolkningen er opdelt efter køn og civilstand.

Tabel 6: Gårdbefolkningen opdelt efter køn, civilstand og alder.

	Mænd			Kvinder		
	ugifte	gifte	enkemænd	ugifte	gifte	enker
1801:						
1-10 år	3.984	0	0	3.996	0	0
11-15 år	2.441	0	0	2.241	0	0
16-30 år	5.278	448	10	4.292	1.025	11
31-65 år	1.122	4.842	186	609	4.329	389
66- år	30	557	311	38	369	472
I alt	12.855	5.847	507	11.176	5.723	872
1834:						
1-10 år	4.539	0	0	4.369	0	0
11-15 år	2.515	0	0	2.210	0	0
16-30 år	7.403	617	4	6.229	1.174	16
31-65 år	1.235	4.957	287	746	4.513	601
66- år	65	682	365	50	402	706
I alt	15.757	6.256	656	13.604	6.089	1.323

Frem til omkring de 30 år er der relativt få gifte personer på grund af den høje vielsesalder i samtiden. Aldersklasserne fra 16-30 år består derfor fortrinsvis af hjemmeboende, ugifte børn og tjenestefolk. I det samlede billede er der lidt flere gifte mænd end kvinder. Det skyldes, at der på nogle af gårdene er optalt gifte landarbejdere, der har opholdt sig på gårdene på tællingstidspunktet, mens deres koner har boet i et hus. Det fremgår også af tabellen, at der er flere enker end enkemænd. Det skyldes dels kvindernes højere levealder, dels at det var mere normalt for enkemænd at gifte sig igen end for enker. Med de høje fødselsrater er det også karakteristisk, at børnene fyldte betydeligt mere i datidens samfund end i nutiden. En opdeling på hovedkategorier af husstandsmedlemmer i de fem områder er vist i tabel 7.

Tabel 7: Den gennemsnitlige husstand på stikprøvens gårde i 1801 og 1834.

	<i>Overhoved og ægtefælle</i>	<i>Børn</i>	<i>Tjenestefolk</i>	<i>Andre</i>	<i>I alt</i>
Øst for Storebælt 1801	1,9	2,7	1,8	0,9	7,3
Øst for Storebælt 1834	1,8	3,0	2,3	0,8	7,9
Fyn 1801	1,9	2,7	1,9	0,5	7,0
Fyn 1834	1,9	2,9	2,2	0,6	7,6
Østjylland 1801	1,9	2,7	1,4	0,5	6,5
Østjylland 1834	1,9	2,9	1,8	0,8	7,4
Nordjylland 1801	1,9	2,3	1,3	0,4	5,9
Nordjylland 1834	1,9	2,7	1,5	0,6	6,7
Vestjylland 1801	1,9	2,3	1,3	0,4	5,9
Vestjylland 1834	1,9	3,0	1,2	0,8	6,8
Hele landet 1801					
Mænd	0,9	1,3	0,8	0,3	3,3
Kvinder	0,9	1,2	0,6	0,3	3,0
Hele landet 1834					
Mænd	0,9	1,5	1,0	0,3	3,7
Kvinder	0,9	1,3	0,8	0,4	3,4

Der er i alle områder tale om større husstande i 1834 end i 1801 – en naturlig konsekvens af, at gårdbefolkningen voksede stærkere end antallet af gårde. Væksten i det gennemsnitlige antal børn (inklusive plejebørn, svigerbørn og børnebørn) udgør næsten halvdelen af forklaringen på, at husstandsstørrelsen er vokset, og da fødselshyppigheden ikke var stigende, skyldes det for en dels vedkommende, at flere overlevede som følge af den faldende dødelighed, men også at børnene blev længere i hjemmet. Også antallet af tjenestefolk er blevet større på trods af, at der i 1834 var færre hoveripligtige gårde end i 1801. Den samlede effekt af disse forhold er, at der har været en voksende arbejdsstyrke på gårdene, muligvis et tegn på et større opdyrket areal eller en mere arbejdsintensiv produktionsform på gårdene sent i perioden.

Tabellens gennemsnitstal dækker over store variationer. Der er gårdhusstande, der blot består af mand og kone, mens der er enkelte, der har over 20 beboere. De sidste kan ud over mand, kone, en del børn og adskillige tjenestefolk tillige rumme personer fra den ældre generation, enlige slægtninge og ofte en daglejer eller anden person med familie.

Gårdenes husstandsoverhoveder og deres ægtefæller

Det normale var, at der stod et gift par i spidsen for gårdhusstanden. Når det gennemsnitlige antal alligevel ikke når op på 2 i tabel 7, er årsagen, at der var enkelte enker og enkemænd, der fortsatte som husstandsoverhoveder nogle år efter ægtefællens død. Der er næsten dobbelt så mange enker som enkemænd i denne gruppe, men i de fleste tilfælde optræder der også i disse husstande en gift søn eller svigersøn i husstanden, og det kan da være et spørgsmål, om folketællingens opregning af enken som husstandsoverhoved dækker over de faktiske forhold. I mange tilfælde står der ved en søn eller svigersøn, der kommer senere i rækkefølgen i erhvervsrubrikken “driver gårdens avling”, “forestår gårdens drift” eller “bestyrer gården for sin moder”, men i enkelte tilfælde er betegnelsen “hjælper faderen” eller “tjener hos sin svigerfader”, og der er også enker, der omtales som “driver gården”. I disse sidste situationer er der nok snarere tale om, at den næste generation med tiden har kunnet håbe på at overtage gården, og at det var bestemt, kan ses af nogle tilfælde, hvor der ved en person af den yngre generation er tilføjet: “cand. til gården”.

Sammenligner man forholdene i 1801 og 1834 er der en markant tendens til, at et voksende antal enker står som husstandsoverhoveder, mest udpræget øst for Storebælt, hvor andelen af kvindelige husstandsoverhoveder stiger fra 3% af alle overhoveder i 1801 til 10% i 1834. På Fyn er stigningen fra 4% til 8%, mens der i Jylland kun er tale om mindre ændringer.

Endelig er der nogle enkelte ugifte husstandsoverhoveder. Det er så godt som alle yngre mænd. Formodentlig er der tale om personer, der for ganske nylig har overtaget en gård efter et dødsfald i den ældre generation. De er sikkert i mange tilfælde kort tid efter blevet gift.

Gennemsnitsalderen for husstandsoverhovederne varierer i områderne fra 47 til 50 år og for de gifte kvinder fra 41 til 45 år, men uden nogen sikker tendens i udviklingen fra 1801 til 1834. De vanskeligere etableringsforhold i løbet af perioden har således ikke virket ind på aldersfordelingen, men det var heller ikke at forvente, da nedgangen i voksendødeligheden var beskeden, og den eller de fra den yngre generation, der har overtaget gården, har derfor kunnet komme til i samme alder som hidtil. Taberne er i stedet blevet de af de nu flere overlevende børn, der ikke har været plads til på gårdene som gårdmænd og

deres hustruer, og som derfor findes på gårdene som ugifte medhjælpende børn eller har måttet tage til takke med at blive husmænd eller landarbejdere.²¹

Husstandsoverhovederne og deres ægtefæller kan næppe fuldt ud regnes med til landbrugets arbejdsstyrke. For det første er der nogle, der er så gamle, at deres medvirken som arbejdskraft på gården må antages at have været stærkt begrænset. For det andet er der en del, der i mandtalslisterne har opgivet et andet erhverv ved siden af landbruget. Det kan f.eks. være som møller, teglværksbrænder, skipper, kromand eller håndværker. Desuden er der en landinspektør, et par prokuratorer, en organist, en læge og en dyrlæge blandt gårdmændene.

Hvis man medtager alle husstandsoverhoveder og deres ægtefæller under 66 år og deri foretager et fradrag, så alle med andet erhverv kun medregnes halvt, kommer man til, at de samlet har udgjort en arbejdsstyrke på 9.962 personer i 1801 og 10.313 personer i 1834, dvs. en stigning på kun 4%.²²

Børnene på stikprøvens gårde

I tallene for børn i tabel 8 indgår børnebørn og plejebørn. Antallet af børnebørn udgør kun omkring 1% af alle børn, og da antallet af gifte børn er lige så beskedent, viser det, at en tregenerationsfamilie bestående af husstandsoverhoved, dennes gifte barn og børnebørn forekom yderst sjældent. Derimod er der betydeligt flere eksempler på, at den yngre generation har overtaget gården og bor der sammen med deres børn og en eller sjældnere to forældre (jf. nedenfor). Det normale har været, at det yngre par først er blevet gift, når de har kunnet overtage gården, men har så måttet give aftægt til normalt en, undertiden begge forældre eller svigerforældre. Man kan ikke direkte af folketællingens opgivelser se, hvornår det var almindeligt for børnene at forlade den hjemlige gård, kun hvor mange der fortsat boede på gården i en voksen alder (jf. tabel 8).

Tabel 8: Hjemmeboende børn ved folketællingerne 1801 og 1834.

	1801		1834	
	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>
Antal hjemmeboende børn	7.584	7.112	9.157	8.208
heraf på 11-15 år	19%	21%	21%	22%
heraf 16 år eller mere	33%	27%	33%	29%
Antal børn med arbejde uden for landbruget og handicappede	52	26	60	0

Som følge af den faldende børnedødelighed og en fortsat høj fertilitet var der en betydelig stigning i antallet af børn på gårdene. Tabel 8 viser, at mange af børnene blev boende hjemme længe efter, at de var blevet konfirmeret, og længst for drengenes vedkommende. Det var almindeligt, at også gårdmandsbørn kom ud at tjene i nogle år for derved at få kendskab til driften på forskellige gårde, men tabellens tal viser tydeligt, at det ikke var hele tiden mellem konfirmation og giftermål, der blev tilbragt i et fremmed tjenesteforhold. Ugifte, voksne børn har formodentlig vekslet mellem at være tjenestekarle og tjenestepiger på andre gårde og at være medhjælpere på den fædrene gård. Når drengenes andel af børnene er større end pigernes, skyldes det blandt andet, at døtrene blev gift et par år tidligere end sønnerne.

Egne børn har således været et betydeligt tilskud til den enkelte gårds arbejdsstyrke. Hvis man regner med, at en søn eller datter har udført fuldt arbejde på en gård efter konfirmationen og fra det samlede antal trækker de relativt få børn, der i folketællingen har opgivet et arbejde uden for landbruget, samt børn, der er opført som "vanføre", "krøblinge", "afsindige" eller med andre handicap, kommer man til en arbejdsstyrke på 4.312 i 1801 og 5.327 i 1834, dvs. en stigning på 24%. Formodentlig har også de 11-15-årige børn måttet hjælpe til på gårdene, men hvor stor deres arbejdsindsats har været, er det vanskeligt at udtale sig om. Det ses imidlertid af tabel 8, at også deres antal var stigende.

Gårdenes tjenestefolk

De øvrige beboere på gårdene har en række forskellige betegnelser i folketællingernes erhvervsrubrikker. Ganske mange benævnes tjenestekarle, tjenestepiger, tjenestefolk eller sjældnere tyende, men blandt de øvrige folk i husstanden er der givetvis mange, der har udfyldt en tilsvarende plads. Det gælder f. eks. en række fjernere slægtninge.

De personer, der direkte er omtalt som tjenestefolk, spænder vidt i alder. Der er nogle, der er under 10 år, og nogle ganske få, der er over 65 år.

Tabel 9 viser aldersfordelingen for tjenestefolkene i de mellemliggende aldersklasser. Tabellen bekræfter den udvikling, man får et indtryk af i figur 3. Der er i 1834 færre helt unge før konfirmationsalderen end i 1801; men til gengæld er der sket en meget kraftig forøgelse af tjenesteholdet blandt de voksne. Udviklingen gælder for begge køn, men således, at der ved begge tællinger er færre helt unge piger end drenge, der er kommet ud at tjene. Skiftet til en mindre andel af helt unge tjenestefolk kan muligvis skyldes, at der med befolkningsvæksten var et meget stort udbud af voksne i aldre mellem konfirmationsalderen og den typiske vielsesalder, og at man da har foretrukket at hyre tjenestefolk, der kunne klare en hårdere arbejdsindsats. Måske har også un-

dervisningspligten for de 7-14-årige, der blev indført ved skolereformerne i begyndelsen af århundredet, haft indflydelse på, hvor god en arbejdskraft de ikke-konfirmerede børn var.

Tabellen viser, at der også er tjenestefolk over 30 år. Blandt dem er en del, der fortsatte med at være ugifte hele livet; men der er blandt mændene også nogle gifte, hvis koner har boet andetsteds.

Ved en beregning af tjenestefolkenes bidrag til landbrugets arbejdsstyrke må der fra tallene for 16-65-årige i 1801 fradrages 14 mænd og 6 kvinder og i 1834 i alt 16 mænd og 1 kvinde. Det er personer, der enten er omtalt som handikappede eller er medhjælpere ved gårdmandens supplerende erhverv, f.eks. som møllersvend, kældersvend i kroen eller skriverdreng.

Tabel 9: Antal tjenestefolk på stikprøvens gårde 1801 og 1834.

	1801		1834	
	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>
11-15 år	946	673	500	304
16-30 år	2.949	2.445	4.532	3.972
31-65 år	771	372	950	482

Andre beboere på stikprøvens gårde

Gruppen af “andre” i tabel 7 dækker over mange forskellige typer af beboere. En gruppe er forældre til husstandsoverhovedet eller dennes ægtefælle. I 1801 er der normalt gjort rede for familieforholdet, mens det langt sjældnere er tilfældet i 1834. Her gemmer de sig formentlig blandt de personer, der er benævnt aftægtsfolk eller har betegnelser som “får afgift af gården”, “har undertægt” o.l. Man kan naturligvis ikke være sikker på, at alle i denne gruppe er forældre, idet kontrakten med den tidligere ejer ikke behøver at indebære et familieforhold mellem to generationer. Det samlede antal, der enten er omtalt som forældre eller aftægtsfolk, betyder, at der i 1801 har været et ægtepar af den ældre generation på ca. 4% af gårdene og en enke eller enkemand på ca. 14% af gårdene. I 1834 er de tilsvarende tal 6% og 19%. Ved vurderingen af disse tal skal det tages i betragtning, at der er tale om et tværsnit på et givet tidspunkt. På en gård, hvor der i 1801 eller 1834 ikke er ældre, kan det have været tilfældet i en tidligere fase af den nuværende gårdmands liv. I så fald er de pågældende ældre døde inden folketællingen. Undersøgelser, der følger husstandssammensætningen på gårde over tid, tyder dog på, at det i de fleste tilfælde har været i forbindelse med, at en af ægtefællerne i den ældre generation

døde, at et ejerskifte fandt sted. Det mest almindelige har således været, at der kun var en enkelt person, der fik en aftægtsordning.²³

I gruppen “andre” er der desuden en del andre familiemedlemmer end husstandsoverhovedet med ægtefælle, børn og forældre. Det kan være ugifte søskende til husstandsoverhovedet eller dennes ægtefælle eller ugifte mostre og fastre. Deres antal er vanskeligt at opgøre, idet familiebetegnelserne som nævnt er forholdsvis hyppige i 1801, men langt færre i 1834, og en del kan gemme sig blandt tjenestefolk og blandt de nedennævnte logerende og inderster. For kvindernes vedkommende er der mange med et handicap, omtalt som “vanføre”, “krøblinge”, “skrøbelige” eller “afsindige”. Andre er beskæftiget med at spinde eller væve, og resten, må man antage, har hjulpet til i landbruget på linje med tjenestefolkene. Blandt de mandlige slægtninge er der mange med eget erhverv, flest håndværkere.

Yderligere en gruppe omtales som “almisselemmer” eller som personer, der “får ophold af sognet”, eller som er “indlejet hos manden af fattigvæsnet”. Nogle af dem opholdt sig formodentlig midlertidigt på gården som led i den omgangsforsørgelse, der var en del tilfælde af på landet på dette tidspunkt.

Endelig er der en gruppe af logerende, mange med betegnelser som inderster eller indsiddere, nogle af dem med familie. Deres beskæftigelse dækker et bredt erhvervsspektrum med flest landarbejdere og håndværkere, men der er også lærere og ældre, der lever af deres formue. I aldersklasserne fra 16 til 65 år steg deres antal fra 698 i 1801 til 1.428 i 1834, et tegn på, at antallet af boliger ikke altid steg med befolkningstilvæksten, så flere måtte leje sig ind i en eller et par stuer i en gård.

Gårdenes samlede arbejdsstyrke

En samlet opgørelse af, hvorledes den arbejdsstyrke, der boede på stikprøvens gårde, fordelte sig på erhverv, er vist i tabel 10. Arbejdsstyrken er her opfattet som de 16-65-årige (løbende alder) med fradrag af uarbejdsdygtige, der i folketællingerne er omtalt med forskellige handicap. Blandt folk, der er yngre og ældre end henholdsvis 16 og 65 år, er der givetvis personer, der har været arbejdsdygtige og deltaget aktivt i produktionen; men det er vanskeligt at sige noget om, hvor stor deres arbejdsindsats har været.

Personer med to opgivne erhverv er regnet med halv vægt i hvert erhverv. Hjemmeboende voksne børn uden erhvervsangivelse er medregnet under forældrenes erhverv, og gifte kvinder uden erhvervsbetegnelse er medregnet under mandens erhverv.

Tabel 10: De 16-65-årige på gårdene fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

Erhverv	1801		1834	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Landbrug	11.644	10.508	14.078	13.042
Håndværk	128	76	291	199
Handel	9	0	34	4
Transport	20	0	44	5
Liberale erhverv og administration	18	5	30	13
Fiskeri	7	3	18	6
I alt	11.826	10.592	14.495	13.269

Langt den dominerende del af beboerne er, som man måtte vente, beskæftiget ved landbruget som gårdfolk, tjenestefolk og landarbejdere. Håndværkerne fordelers sig på smede, bygningshåndværkere og beskæftigede inden for tekstilproduktion (især vævning og skrædderi). I forhold til landbefolkningens størrelse er der flest ikke-landbrugere i Nordjylland, hvor også de fleste bidrag til transportgruppen findes blandt gårdbeboere engageret i skudehandelen på Norge og i færgetrafik på Limfjorden. Her er der også en del fiskere. Også i Vestjylland er der forholdsvis mange ikke-landbrugere, blandt dem nogle, der fremstillede jdepotter. Færrest ikke-landbrugere findes på gårdene på Fyn.

Befolkningen på stikprøvens bolsteder og parceller

Som nævnt ovenfor er det noget uklart, hvor store ejendomme man i samtiden har brugt betegnelserne bolsteder og parceller på – var der tale om små gårde eller om store husmandssteder? Betegnelserne i stikprøvens sogne bidrager kun til at gøre usikkerheden større, når man møder betegnelser som “bolsmand og gårdbeboer”, “bolsmand eller husmand”, “parcelhusmand” og “bonde og ejer af en parcelgaard”. Selv hvor der er knyttet en mere nøjagtig ejendomsstørrelse til, fremgår denne usikkerhed i sprogbugen. Man kan træffe både “bolsmand med 7 skæpper hartkorn” og “bolsmand med 12 skæpper hartkorn”, altså både jordtilliggende under og over grænsen mellem gårde og huse på 1 tønne eller 8 skæpper hartkorn.

Ud fra denne usikkerhed skal man derfor også være forsigtig med at vurdere, hvad der kan være årsag til, at der i 1834 er mere end dobbelt så mange bolsteder og parceller i stikprøven som i 1801 (jvf. tabel 4 og 5). Det kan skyldes, at der gennem frasalgs af jord fra gårde er sket en stigning i antallet på

samme måde som ved den kraftige forøgelse af antallet af huse; men der kan også være tale om en ændret brug af betegnelserne i den mellemliggende periode, så en ejendom, der i 1801 er kaldt et hus eller en gård, i 1834 kaldes bolsted eller parcel, uden at der i øvrigt er sket noget med størrelsen af den tilhørende jord.²⁴ At der imidlertid er tale om ejendomme, der befinder sig i grænselandet mellem gårde og huse, får man et indtryk af ved at se på husstandenes størrelse og sammensætning som vist i tabel 11.

Tabel 11: Den gennemsnitlige husstand på stikprøvens bolsteder og parceller i 1801 og 1834.

	<i>Overhoved og ægtefælle</i>	<i>Børn</i>	<i>Tjeneste- folk</i>	<i>Andre</i>	<i>I alt</i>
Hele landet 1801 – mænd	1,0	1,1	0,1	0,1	2,3
Hele landet 1801 – kvinder	1,0	1,0	0,2	0,2	2,4
I alt	2	2,1	0,3	0,3	4,7
Hele landet 1834 – mænd	0,9	1,2	0,1	0,3	2,5
Hele landet 1834 – kvinder	1,0	1,2	0,2	0,3	2,7
I alt	1,9	2,4	0,3	0,6	5,2

En sammenligning med tabel 7 viser, at husstandene på bolsteder og parceller var mindre end ved gårdene. Der var færre børn, og det var fortrinsvis i aldersklasserne fra 16 år og opefter, der var færre, og der var langt færre tjenestefolk, navnlig mandlige. Det er et klart udtryk for, at der var mindre behov for arbejdskraft til at dyrke jorden end på gårdene. Gruppen af andre består på bolstederne og parcellerne i meget betydeligt omfang af andre familiemedlemmer end mand, kone og børn.

Udviklingen fra 1801 til 1834 tyder desuden på, at der ligesom på gårdene var flere børn, der overlevede, og det stigende antal andre familiemedlemmer kan være et udtryk for, dels at der var flere søskende til husstandsoverhovedet og dennes ægtefælle, der havde svært ved at blive etableret med egen husstand, dels at der var flere ældre, der overlevede.

At jordtilliggendet var mindre end ved gårdene viser sig også ved, at der var et betydeligt antal med anden beskæftigelse end arbejdet med landbrugsarbejde på ejendommen. Det kan være som daglejer på en gård, men hyppigt også med et tilknyttet håndværk – flest smede og i Midtjylland et stort antal træ-

skomænd. Også en del af de hjemmeværende sønner havde et erhverv uden for landbruget. Erhvervsfordelingen for de arbejdsdygtige 16-65-årige (løbende alder) i tabel 12 viser derfor et relativt bredere erhvervsspektrum end blandt gårdmændene, især i 1834.

Tabel 12: De 16-65-årige på bolsteder og parceller fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

<i>Erhverv</i>	1801		1834	
	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>
Landbrug	212	212	473	530
Håndværk	15	4	75	15
Handel	3	0	0	0
Transport	4	0	0	0
Liberale erhverv og administration	0	1	2	1
Fiskeri	2	0	1	2
I alt	236	217	551	548

Befolkningen på stikprøvens præstegårde

Der var kun præstegårde i omkring halvdelen af stikprøvens sogne. De øvrige sogne var annekssogne, og i løbet af perioden sker der en ændring i antallet på grund af ændringer i forholdet mellem hovedsogne og annekssogne. Desuden er der enkelte tilfælde i folketællingerne, hvor der både er en præste- og en kapellanbolig i samme sogn.

Husstandene i præstegårdene var store. Det skyldes ikke, at der var flere børn. Præsterne var i gennemsnit ældre end gårdmænd, bolsmand og parcellister. Endvidere forlod navnlig sønnerne tidligt hjemmet. Mange kom i den nærmeste latinskole og måtte bo i den købstad, hvor skolen lå. Senere gik det videre til universitetet. Døtrene finder man i højere grad i hjemmet, indtil de blev gift.

De relativt store husstande skyldes først og fremmest, at der var knyttet landbrug til præstegårdene. Det affødte et behov for tjenestefolk og tilmed flere end på en gård af samme størrelse, formodentlig fordi præsten og hans familie i mindre grad tog del i arbejdet på gården end en gårdmand og hans kone og børn. Dertil kom, at de kvindelige tjenestefolk efter benævnelserne at dømme ofte havde et mere specialiseret arbejde end på gårdene. Man træffer betegnelser som stuepige, kokkepige, husjomfru og husholderske.

Der var i husstandene også en gruppe af andre. Den var større end på gårdene og bestod af personer med meget forskellig baggrund. Som på gårdene var der slægtninge til præsten eller hans kone. Kun få af dem var deres forældre; derimod var næsten alle slægtninge kvinder. I husstandene med mindreårige børn var der hyppigt en huslærer eller informator, som stod for undervisningen af sønnerne, indtil de skulle på latinskolen, og formodentlig også af døtrene i noget længere tid. Lærerinder er der kun en enkelt af i 1801, men fire i 1834. Præsten stod imidlertid også selv for undervisning. I Tirstrup på Djursland havde præsten i 1834 nogle elever på kost, som han underviste, og i Niløse i Holbæk Amt var der i 1834 nogle unge i husstanden, der blev betegnet som "Landhusholdnings Selskabets Lærlinge". Dertil kom, at nogle præster havde en kapellan boende, og at der på nogle præstegårde boede en forpagterfamilie, der stod for landbrugsbedriften.

Tabel 13: Den gennemsnitlige husstand på stikprøvens præstegårde i 1801 og 1834.

	<i>Overhoved og ægtefælle</i>	<i>Børn</i>	<i>Tjeneste- folk</i>	<i>Andre</i>	<i>I alt</i>
Hele landet 1801 – mænd	1,0	1,0	2,6	0,3	4,9
Hele landet 1801 – kvinder	1,0	1,4	2,6	0,6	5,6
I alt	2,0	2,4	5,2	0,9	10,5
Hele landet 1834 – mænd	1,0	1,0	3,0	0,7	5,7
Hele landet 1834 – kvinder	0,9	1,4	3,1	0,5	5,9
I alt	1,9	2,4	6,1	1,2	11,6

Det er ikke muligt at foretage en sikker opdeling på erhverv, da man ikke ved, i hvilket omfang præstefamiliens voksne medlemmer deltog i landbrugsarbejdet, og heller ikke hvor mange af tjenestefolkene, der ikke udførte landbrugsarbejde ved siden af sysler inde i huset.

I tabel 14 er præsten med familie henført til liberale erhverv, mens alle tjenestefolk er medregnet under landbrug. Kun de 16-65-årige er regnet med til arbejdsstyrken. Dog var der også i præstegårdene 11-15-årige, som i folketællingerne er opført som tjenestefolk, og datidens præster fortsatte ofte i deres kald, til de var højt oppe i årene, eventuelt med bistand af en kapellan. I stikprøven var den ældste præst i 1801-tællingen 80 år og havde embede i Hjarup Sogn ved Kolding. Han havde dog en personlig kapellan, men det var ikke tilfældet for alderspræsidenten i 1834, der var 77 år.

Tabel 14: De 16-65-årige i præstegårdene fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

Erhverv	1801		1834	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Landbrug	194	238	260	266
Håndværk	2	0	1	0
Liberale erhverv og administration	99	139	104	145
I alt	295	377	365	411

Befolkningen i stikprøvens degne- og lærerboliger

Almindelig undervisningspligt blev først gennemført i Danmark med skolelovene fra 1813 og 1814, men allerede forinden var der oprettet skoler de fleste steder på landet, og væksten i antallet af lærerhusstande i stikprøven fra 1801 til 1834 er derfor ret beskeden. I løbet af perioden blev en stigende andel af lærerne seminarieuddannede, og denne nye generation af lærere var en del yngre end de degne, der hidtil havde stået for undervisningen. Gennemsnitsalderen faldt derfor fra 49 år til 43 år mellem 1801 og 1834, men der var dog endnu i 1834 flere af den gamle degnetype, der fortsatte højt op i alderen. Den ældste i stikprøven i 1834 var 75 år gammel. Den lavere gennemsnitsalder betød også, at der var flere børn i husstandene sent i perioden. Sønnerne synes ikke at have forladt hjemmet så tidligt som præstebørnene, men der er dog forholdsvis langt færre børn over 15 år end i gårdmandshusstandene, og i et vist omfang har lærerbørnene også fået en uddannelse. Der er eksempler på, at en søn omtales som seminarist eller som faderens medhjælper i skolen. Døtre over konfirmationsalderen er der også færre af end på gårdene, men flere end på præstegårdene. Formodentlig har en del i nogle år været tjenestepiger på gårde eller i byerne.

Ved udskiftningslovene blev det fastsat, at der burde udlægges en parcel jord til lærerembederne, og denne skolelod betød, at der i en del af husstandene var mandlige tjenestefolk, men færre end kvindelige.

Den beskedne gruppe af andre i husstandene bestod for kvindernes vedkommende mest af fjernere familiemedlemmer, mens den mandlige del omfattede hjælpelærere og unge, som læreren havde på kost og underviste, måske som forberedelse til en videregående uddannelse. Der er kun et begrænset antal andre logerende, f.eks. nogle enlige håndværkere og pensionister. Det er ikke opgivet, om de havde familierelationer til lærerfamilien.

Tabel 15: Den gennemsnitlige husstand i stikprøvens lærerboliger i 1801 og 1834.

	Overhoved og ægtefælle	Børn	Tjeneste- folk	Andre	I alt
Hele landet 1801 – mænd	1,0	0,8	0,1	0,2	2,1
Hele landet 1801 – kvinder	0,9	0,8	0,5	0,2	2,4
I alt	1,9	1,6	0,6	0,4	4,5
Hele landet 1834 – mænd	1,0	1,2	0,2	0,2	2,6
Hele landet 1834 – kvinder	0,8	1,4	0,7	0,2	3,1
I alt	1,8	2,6	0,9	0,4	5,7

Ved opdelingen på erhverv er de mandlige tjenestefolk i tabel 15 medregnet under landbrug, og andre, der i folketællingerne er nævnt med et andet erhverv end lærergerningen, under dette erhverv, mens de øvrige, herunder lærerfamilien, er henført til liberale erhverv.

Tabel 16: De 16-65-årige i lærerboligerne fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

<i>Erhverv</i>	1801		1834	
	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>
Landbrug	29	0	40	0
Håndværk	6	2	5	1
Handel	1	0	0	0
Transport	0	0	1	0
Liberale erhverv og administration	195	308	254	381
Fisker	0	0	1	1
I alt	231	310	301	383

Befolkningen på stikprøvens hovedgårde

På disse ejendomme var der tale om meget forskellige husstandsstørrelser og -sammensætninger. Mens de talmæssigt mindste husstande havde stor lighed med de største gårde og bestod af familien og et mindre antal tjenestefolk, var der ved de største godskomplekser tale om minisamfund med en udpræget ar-

bejdsdeling. Her boede adskillige gifte par med børn på ejendommen eller i et antal bygninger, der tilsammen udgjorde hovedgårdens ejerlav.

Et eksempel på et sådant stort kompleks er grevskabet Wedellsborg i Husby Sogn på Vestfyn. Direkte under familiesædet var der ved periodens slutning 80 tønder hartkorn hovedgårdstakst, men det samlede grevskab omfattede desuden fem andre godser og i alt godt 2.000 tønder hartkorn bøndergods. I folketællingen 1801 er der opregnet 102 personer under Wedellsborg Hovedgård med grevefamilien, en forvalter- og en forpagterfamilie med deres tjenestefolk som de mest talrige husstande, men dertil kommer nogle mindre husstande med gifte folk, der er ansat ved godset. Det fremgår dog ikke af folketællingen, om de bor i selve hovedgårdens centrale bygninger eller i nærtliggende huse. I 1834-folketællingen bor der 81 personer i de samme bygninger.

På disse store godser var der en gennemført arbejdsdeling mellem det store antal tjenestefolk og andre ikke-familiemedlemmer. En del var beskæftiget ved ejerfamilien uden formodentlig at deltage i gårdens drift. Der var tale om huslærere for børnene, kammertjenere og kvindelige tjenestefolk med beskæftigelser som stuepiger, kammerjomfruer og ammer. Langt mere talrig var dog gruppen af beskæftigede ved godsdriften, der ved siden af mange, der blot er benævnt som tjenestefolk bestod af røgttere, tærskere, mange malkepiger og mejersker, gartnere, skovfogeder, kuske og også noget administrativt personale. Der er også enkelte håndværkere på flere af godserne, men næppe så mange, at de har kunnet klare alt vedligeholdelses- og nybygningsarbejde på hovedgårdene. Til det har man i vidt omfang måttet hente arbejdskraft udefra.

Med denne store variation i husstandssammensætningerne er oplysningerne i tabel 17 noget mindre sigende, men det er klart, at det først og fremmest er det større antal tjenestefolk, der adskiller hovedgårdenes beboere fra de hidtil nævnte befolkningsgrupper. Gruppen af tjenestefolk er kun svagt stigende fra 1801 til 1834, selv om der formodentlig på grund af landbrugsreformerne er blevet ydet mindre hoveri til gårdene i 1834 end i 1801. Det behov for anden arbejdskraft, der er opstået på grund af færre hoveriydelser og en eventuelt mere arbejdsintensiv produktionsform, er i stedet blevet dækket ved at beskæftige flere landarbejdere og husmænd, når der var behov for ekstra arbejdskraft.

Der var ikke specielt mange børn i ejerfamilierne, navnlig ikke ældre børn, der formodentlig har været væk fra hjemmet, måske under uddannelse og for sønnernes vedkommende måske som følge af en periode ved militæret. Gruppen af andre omfatter dels de ovennævnte huslærere, desuden en del fjernere slægtninge og nogle enkelte fattige. Da Vallø Stift hører til de udtagne sogne i stikprøven, er også stiftsdamerne medregnet i kategorien "Andre".

Tabel 17: Den gennemsnitlige husstand på stikprøvens herregårde i 1801 og 1834.

	<i>Overhoved og ægtefælle</i>	<i>Børn</i>	<i>Tjeneste- folk</i>	<i>Andre</i>	<i>I alt</i>
Hele landet 1801 – mænd	1,0	1,2	10,3	0,3	12,8
Hele landet 1801 – kvinder	0,9	0,9	8,9	0,7	11,4
I alt	1,9	2,1	19,2	1,0	24,2
Hele landet 1834 – mænd	0,9	1,3	11,7	0,6	14,5
Hele landet 1834 – kvinder	0,8	1,3	8,8	0,8	11,7
I alt	1,7	2,6	20,5	1,4	26,2

Ved opdeling af denne befolkningsgruppe på erhverv vil en opdeling efter, hvilket erhverv de pågældende levede af, gøre det naturligt at medtage næsten alle under landbruget, men set som arbejdskraft i landbruget, kan man naturligvis indvende, at ejerfamilierne – i hvert fald på de store brug – nok ikke har deltaget så direkte i det manuelle arbejde, og måske har en del af driftsherrefunktionen været overtaget af forpagtere. Det er dog i sidste ende ejeren, der har stået med det overordnede økonomiske ansvar, og derfor i overensstemmelse med normal praksis ved erhvervsfordelinger bør medregnes under landbrugs-erhvervet. I tabel 18 er derfor alene undtaget fra landbruget huslærere, personer omtalt som håndværkere og enkelte andre med et erhverv, der klart adskiller sig fra landbruget.

Tabel 18: De 16-65-årige på stikprøvens hovedgårde fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

<i>Erhverv</i>	1801		1834	
	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>
Landbrug	751	740	935	764
Håndværk	18	0	25	9
Transport	1	0	0	0
Liberale erhverv og administration	18	1	23	3
I alt	788	741	983	778

Befolkningen på stikprøvens møller

Antallet af møller voksede fra 1801 til 1834, hvilket måske er et udtryk for væksten i landbrugsproduktionen. Husstandene på de ca. 100 møller i stikprøvens 170 sogne er af meget forskellig størrelse. Det kan dels skyldes omfanget af aktiviteter på møllen, dels at der har været knyttet landbrug til nogle af møllerne. Folketællingernes erhvervsangivelser er ikke fuldt tilfredsstillende med hensyn til landbrugstilknytningen. Bedst er de formodentlig i 1801-tællingen, hvor staten har understreget ønsket om at få oplysninger om landbrugstype. I stikprøven fra denne tælling er der ved 18 møller angivet, at mølleren også er gårdmand, ved 22, at han også er husmand med jord, og ved 22 nævnes en anden form for landbrugstilknøytning (jordbruger, avlsmand o.l.). I 1834-tællingen gælder det langt færre – 12 gårdmænd, en husmand med jord og to andre. Husstandenes størrelse i 1834 tyder dog på, at der mindst er tale om den samme tilknytning til landbrug som i 1801.

I ti husstande i 1801 og i otte i 1834 er der opregnet møllersvende, der har egen husholdning, mens det normale ellers er, at de ansatte bor på møllen.

Husstandssammensætningen minder en del om forholdene på gårdene, men da der mange steder var tjenestefolk beskæftiget både med mølleri og ved landbruget, er husstandene typisk lidt større end på gårdene. En del voksne børn boede også fortsat hjemme på møllerne.

Tabel 19: Den gennemsnitlige husstand på stikprøvens møller.

	Overhoved og ægtefælle	Børn	Tjenestefolk	Andre	I alt
Hele landet 1801 – mænd	1,0	1,0	1,2	0,1	3,3
Hele landet 1801 – kvinder	0,9	1,1	0,9	0,2	3,1
I alt	1,9	2,1	2,1	0,3	6,4
Hele landet 1834 – mænd	0,9	1,3	2,0	0,3	4,5
Hele landet 1834 – kvinder	0,9	1,3	1,2	0,2	3,6
I alt	1,8	2,6	3,2	0,5	8,1

Selv om nogle af de ansatte er angivet med erhverv som betjent ved møllen eller møllersvend, er det ikke muligt at foretage en sikker opdeling af de ansatte på de ejendomme, hvor der både har været drevet mølleri og landbrug. Arbejdskraften er derfor delt ligeligt mellem de to erhverv. Der er desuden enkelte

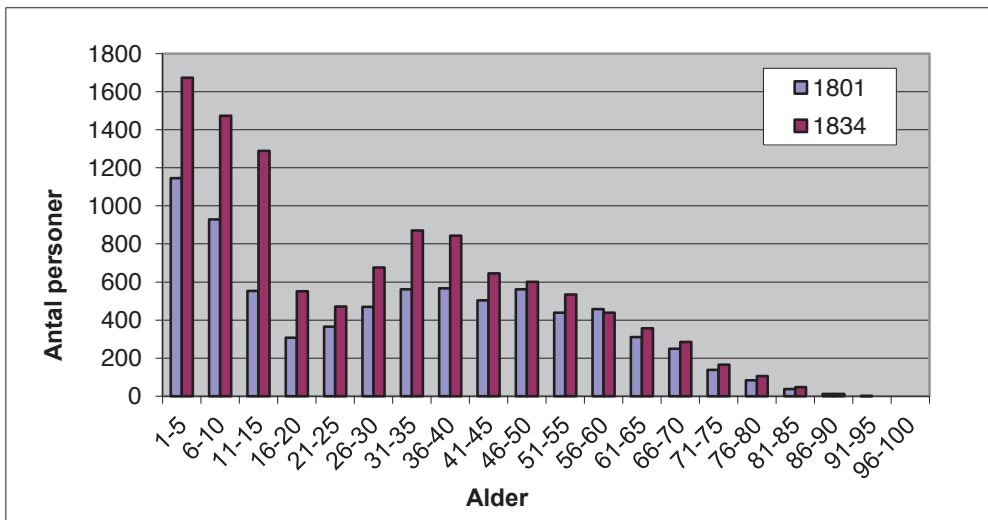
møller, hvor der er opgivet et andet supplerende erhverv end møller. Det gælder en møller og pottemager, en møller og skipper og en møller og regimentskirurg. Der er desuden nogle indlogerede håndværkere i husstandene. Ved den erhvervsfordeling, der er vist i tabel 20, er det sandsynligt, at der i 1834 burde flyttes noget arbejdskraft fra møller til landbrug, fordi der som nævnt må være en del møller, hvor det ikke er opgivet, at der også var landbrug på ejendommen.

Tabel 20: De 16-65-årige på stikprøvens møller fordelt efter erhverv.

<i>Erhverv</i>	1801		1834	
	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>
Landbrug	77	65	10	12
Møller	206	176	408	297
Håndværk	6	4	32	14
Transport	2	0	0	0
Liberale erhverv og administration	0	0	4	2
I alt	291	245	454	325

Stikprøvens håndværkerbefolkning

En del håndværkere er som nævnt medtaget under de ovenstående erhvervsgrupper. I dette afsnit indgår husstande, hvor husstandsoverhovedet alene har opgivet et håndværk eller et håndværk plus en oplysning om, at han er husmand med eller uden jord, daglejer eller har et andet erhverv end dem, der er nævnt i de ovenstående afsnit. I stikprøven drejer det sig i 1801 om 2.080 husstande med 7.689 medlemmer og i 1834 om 2.725 husstande med 11.044 medlemmer, en vækst på 44%. I figur 4 vises aldersfordelingen for disse håndværkerhusstande.

Figur 4: Aldersfordeling for befolkningen på stikprøvens håndværkerbefolkning 1801 og 1834.

Tilvæksten fra 1801 til 1834 er relativt størst i de yngste aldersklasser. Det afspejler formodentlig nedgangen i børnedødelighed i perioden. Der er både i 1801 og i 1834 et meget kraftigt fald i antallet af beboere i husstandene fra aldersklasserne 11-15 år til 16-20 år. Mange af de unge har efter konfirmationen forladt hjemmet og fået tjeneste andetsteds, i de fleste tilfælde formodentlig på hjemegnens gårde. Men der er sikkert også en del af sønnerne, der er kommet i lære i en købstad, men som senere er kommet hjem igen. Det kan forklare, at årgangene igen begynder at vokse, når de unge er kommet i tyverne. Sammensætningen af den gennemsnitlige håndværkerhusstand ved de to folketællinger er vist i tabel 21.

Tabel 21: Den gennemsnitlige husstand i stikprøvens håndværkerfamilier i 1801 og 1834.

	<i>Overhoved og ægtefælle</i>	<i>Børn</i>	<i>Tjeneste- folk</i>	<i>Andre</i>	<i>I alt</i>
Hele landet 1801 – mænd	0,8	0,8	0,1	0,1	1,8
Hele landet 1801 – kvinder	0,9	0,7	0,1	0,2	1,9
I alt	1,7	1,5	0,2	0,3	3,7
Hele landet 1834 – mænd	0,8	0,9	0,1	0,1	1,9
Hele landet 1834 – kvinder	0,9	1	0,1	0,2	2,2
I alt	1,7	1,9	0,2	0,3	4,1

Det ses, at de større familier alene skyldes et større antal børn, og at især flere døtre blev længere i hjemmet. Ved begge tællinger er der flere kvinder end mænd blandt husstandsoverhovederne. Det skyldes, at mange ældre enlige kvinder og enker er opført som væversker, eller at de lever af at spinde og af håndarbejde og dermed er medregnet under håndværksgruppen. En del af dem har formodentlig tilhørt andre erhvervsgrupper tidligere i livet.

Det beskedne antal mandlige tjenestefolk, hvoraf de fleste er opført som svende, der arbejder med det samme håndværk som husstandsoverhovedet, er et resultat af samtidens erhvervs politik. Her var hovedsynspunktet, at der på landet kun måtte findes de håndværk, der var strengt nødvendige som støtte for landbrugserhvervet, mens alle andre håndværk skulle drives i købstæderne. I Danske Lov 3-13-23 hedder det: "Ingen Haandværksmand maae boe paa Landsbyen, undtagen Grovsmede, Tømmermænd, Bødkere, Teglblændere, Pottemagere, som gjøre sorte Potter, Hiulmænd, Muurmestere, Skindere, Vævere, som væve Vadmel, Blaar- og Hampelærred, Skrædere, som sye Vadmel, og de Skomagere, som sye Bønderskoe." At spinde blev også fra gammel tid snarere regnet for et arbejde, der kunne foregå i landhusholdningerne, end for et egentligt håndværk. I 1737 bestemte en tilføjelse til loven, at det var tilladt at væve alle slags lærred. De opregnede håndværk blev anset for nødvendige for landbrugsbefolkningen, og landhåndværkerne måtte ikke påtage sig arbejde for byboere.

I praksis var det vanskeligt at få overholdt disse bestemmelser, og byhåndværkerne klagede hyppigt over, at landhåndværkerne påførte dem en ulovlig konkurrence.

Et andet stridsspørgsmål var, om landhåndværkerne havde ret til at holde svende, lærlinge og håndlangere. Her var lovgivningen uklar, men ved plakat

af 29. november 1822 blev det bestemt, at der kun måtte holdes en enkelt svend og en enkelt lærling og kun efter tilladelse fra den lokale overøvrighed. Ved udstedelse af tilladelser skulle der tages hensyn til lokale forhold, og landhåndværkere, der allerede havde ansatte, kunne fortsætte hermed. Desuden kunne smede, hjulmænd og vævere holde håndlangere og beskæftige familie uden bevilling. Opgørelsen i tabel 21 tyder ikke på, at plakaten har betydet nogen forskel med hensyn til ansatte mellem situationen i 1801 og i 1834.²⁵

Der er kun få håndværkerhusholdninger med tjenestepiger. De findes især, hvor der var mange børn i en husholdning. Nogle af de kvinder, der er opregnet under kvindelige tjenestefolk i tabel 21, er opført som værende i lære i væverhjem.

Gruppen af andre består hovedsagelig af gamle familiemedlemmer samt af fattige og handicappede personer, der er indlogeret i håndværkerhusholdningerne.

Der er i stikprøvens håndværkerhusstande nævnt lidt over 50 forskellige fag, men i mange tilfælde blot med en enkelt eller et par erhvervsudøvere. I tabel 22 er medtaget de fag, hvor der ved en af tællingerne er opregnet mindst 20 husstandsoverhoveder. Det er de fag, der er nævnt i Danske Lovs 3-13-23, der dominerer billedet. I nogle tilfælde kan den udvikling, der er vist i tabellen, formodentlig umiddelbart give et forkert billede af forholdene. Det gælder navnlig inden for tekstilfagene. For grupperne spinder, håndarbejde og syer kan det være tilfældigt, om udøverne er blevet medtaget i den ene eller den anden gruppe. Der kan også være afgrænsningsproblemer mellem træskomagere, skomagere og skoflikkere.²⁶

Den betydelige vækst inden for byggefagene er sandsynligvis et udtryk for en øget byggevirksomhed, der kan skyldes udflytning og nybyggeri til den stigende befolkning.

Væksten blandt vævere er så stor, at dette erhverv har været en af mulighederne for at få et arbejde, når adgangen til jord i løbet af perioden blev knappere, men er det også et udtryk for en højere beklædningsstandard i befolkningen?

Blandt de erhverv med få håndværkere, der ikke er medtaget i tabellen, er fire urmagere i 1801 og ti i 1834, måske også et tegn på en højere levestandard.

Tabel 22: Fagfordeling for overhoveder i stikprøvens håndværkerhusstande.

<i>Erhverv</i>	<i>1801</i>	<i>1834</i>	<i>Vækst i %</i>
Smed	251	313	25
Skrædder	246	259	5
Væver	219	500	128
Spinder	210	191	-9
Tømrer	139	210	51
Træskomager	135	191	41
Skomager	130	146	12
Bødker	107	110	3
Snedker	103	126	22
Hjulmager	94	144	53
Murer	51	91	78
Hugger	53	26	-51
Skoflikker	28	5	-82
Slagter	25	36	44
Tækkemand	21	20	-5
Drejler	12	24	100
Håndarbejde	8	94	1075
Syer	7	46	557

Nogle erhvervsudøvere adskiller sig fra det generelle billede for landet som helhed. Det normale for landhåndværkerne var, at de arbejdede for kunder i det nærmeste opland, men der var rundt omkring i landet enkelte steder, hvor der fandtes håndværk eller håndværkslignende produktion, der havde et betydeligt større afsætningsområde. Stikprøvens sogne har nogle enkelte eksempler på dette.

I de skovrige egne omkring Silkeborg fandtes en omfattende produktion af træsko. I stikprøven er der mange træskomagere i Ry og Linå sogne. I Ry var der i 1801 og 1834 henholdsvis 53 og 70 familier, som var beskæftiget med at fremstille træsko, og i Linå var der 28 og 22 familier. Tallene for beskæftigede

personer kan endda have været endnu større, fordi der i en del af træskomagerhusstandene var hjemmeboende voksne sønner og andre, hvor der ikke er anført noget erhverv i folketællingerne.

Lignende eksempler på lokale grupper af håndværkere, der producerede for et større marked, var produktion af sorte pletter (jydepotter) i nogle sogne i Sydvestjylland. Af dem omfatter stikprøven kun Tistrup i Øster Horne Herred; men i folketællingerne herfra nævnes kun relativt få, der producerede pletter, samt nogle få pletterhandlere. Produktionen var i høj grad en bibeskæftigelse, og det var især kvinderne, der stod for den. Derfor er den måske kun i begrænset omfang medtaget i folketællingernes erhvervsrubrikker.

Der foregik desuden en omfattende lærredsproduktion i nogle sogne på Sletten nord for Odense. Stikprøven har ikke udtaget nogen af disse sogne. Der var også flere andre steder i landet en overskudsproduktion af lærred og uldvarer, der solgtes i byerne, men det var ofte husflidsarbejde og en bibeskæftigelse. Der er i stikprøven også kun få eksempler på hedeegnens strømpestrikkere (hosebindere) og hosekræmmere.

I 1700-tallet blev der flere steder gjort forsøg på at etablere manufakturer på landet, især inden for tekstilbranchen. Mange af dem blev kortvarige, men der er endnu spor af dem i begyndelsen af 1800-tallet, hvor der også kom nogle enkelte nye til.

Den mest omfattende virksomhed i stikprøven findes i Gudum Sogn i Himmelrand. Hovedgården Gudumlunds ejer fra 1778 til 1798, den senere stiftamtmand i Odense Friedrich von Buchwald, anlagde et kalkværk og en linnedfabrik med et tilhørende hørhegleri, og hans efterfølger fra 1798 til 1831, finansminister grev Ernst H. Schimmelmänn, udvidede fabriksanlæggene med et teglværk, et saltværk, et sæbesyderi og en fajancefabrik.

Fajanceproduktionen ophørte allerede i 1820, og også flere af de andre virksomheder forsvandt i løbet af 1800-tallet.²⁷ I folketællingen i 1801 optræder i Gudum Sogn en blegemester, en vævermester, en doctor i Chymien, der er interesseret i kalkværket, en factor ved værket, en sæbesyder samt et antal vævere, væverlærlinge og en tømmer og en bødker. I 1834 er der en inspektør, en forpagter af møllen, en opsynsmand ved fabrikken, en teglmester samt en del arbejdsmænd og spindere.

I 1754 blev der ved en indsats fra Kommercekollegiet overført en stor gruppe tekstilarbejdere fra Sydvesttyskland til Odense for at få startet et tekstilmanufaktur i byen. Det blev en økonomisk fiasko, og hurtigt blev nogle af arbejderne sendt til Tåsinge i håb om, at der kunne skabes bedre betingelser for en produktion der.²⁸ Heller ikke det blev en succes, men ejeren af godset Hvidkilde ved Svendborg fra 1760 til 1804, kammerherre Poul Abraham Lehn, hentede omkring 1770 en af Tåsingearbejderne til Sydfyn og fik grundlagt en

“tekstilfabrik” i nabosognet Sørup. Produktionen kom efterhånden til at finde sted i flere sogne og efterhånden ved flere selvstændige virksomheder, der fremstillede en række uld- og bomuldsvarer.²⁹ I stikprøven indgår sognet Sørup. I folketællingen 1801 er der i sognet tre tøjfabrikanter, en participant i tøjfabrikken, en strømpefabrikant samt et antal spindere og væversvende. I 1834 er der en bomuldsfabrikør, en fabrikant & blegemand, en bomuldsfabrikantinde, en strømpevæver og to husstandsoverhoveder, der blot er betegnet som fabrikanter, samt et betydeligt antal spindere og vævere.

De fleste af de “manufakturere”, der fandtes i landsognene omkring år 1800, var som nævnt oprettet som led i 1700-tallets merkantilistiske erhvervspolitik, men på privat initiativ kom der i begyndelsen af 1800-tallet nogle nye erhvervsvirksomheder til i landdistrikterne. I stikprøven indgår Asmild Sogn ved Viborg, hvor Fredericiakøbmanden Bertel Bruun i 1809 købte Asmild Kloster, der ejede to møller, der kunne bruges til at drive en tekstilfabrik. Den daglige leder blev sønnen Johannes Ivar Bruun, og anlægget ved Åle Mølle fik navnet Bruunshaab.³⁰ Det blev hurtigt en betydelig virksomhed, og i folketællingen 1834 er der en fabriksejer og bestyrer, to spindemestre, en overskærer, en vævemester, to dugmagere, en farvemester, en valkemester, en forlægger ved maskinerne samt et antal vævere og lærlinge og nogle bygningshåndværkere og en smed.

En bredere vifte af håndværkere findes i tre af stikprøvens sogne, der på det tidspunkt havde en mere bymæssig bebyggelse uden at være købstæder. Det er Nørresundby, der fik købstadsrettigheder i 1900, Løgsted, hvorfra Løgstør blev udskilt som købstad – ligeledes i 1900 – og Nordby på Fanø.

Om Nørresundby hedder det i begyndelsen af 1800-tallet: “Byens Næring er Færgeløbet, Gjæstgiverie, Vertshuushold, Brændeviinsbrænderie, Avling, got Fiskerie, Befordingsvæsen og Salterie af Sild og Kjød. Byen Svarer Consumption og Arealskat af Bygninger og Jorder, paa Grund af at den har tilladelse til at brænde Brændeviin og holde Gjæstgiverie, men den har ei Tilladelse til at handle.”³¹

Bebyggelsen i Løgstør opstod på kongelig foranledning i 1500-tallet for at udnytte sildeforekomsterne i Limfjorden, og da der i 1671 blev indført en konsumtionsafgift af varer, der førtes ind i de danske og norske købstæder, kom denne forordning ligesom i Nørresundby også til at gælde for Løgstør. “Byens Næringsvei er Handel, Søefart, Fiskerie, Haandværkere og Vertshuushold, og nogen Agerdyrkning.”³²

I Nordby på Fanø var det især søfart og fiskeri, der gav samfundet et særpræg, men i alle disse tre købstadmæssige områder fandtes f.eks. felberedere, kobbersmede, rebslagere, pibemagere, skibsbyggere og andre erhverv, der ifølge Danske Lov kun burde findes i købstæderne.

En del af håndværkerne drev også landbrug og andre erhverv, og ved en opgørelse af, hvor stor en arbejdsstyrke, der var beskæftiget ved landhåndværket, må der derfor foretages et skøn over fordelingen på de enkelte erhverv. Det lader sig lettest gøre ved 1801-tællingen, fordi oplysningerne her i de fleste sogne følger forskriften om ved husmænd at anføre, om de har jord, mens det er mere usikkert, hvad der skal forstås ved husmænd i 1834. Opgørelsen i tabel 23 for 1834's vedkommende hviler derfor delvist på skøn, der kan indeholde en fejlmargen med hensyn til, hvor stor en del af arbejdsstyrken i håndværkerhusstandene, der skal henføres til landbrugsaktiviteter.

Tabel 23: De 16-65-årige i håndværkerhusholdningerne fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

	1801		1834	
	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>
Landbrug	467	476	439	466
Håndværk	1.665	2.219	2.356	2.710
Fiskeri	4	1	2	0
Transport	8	0	17	0
Liberale erhverv og administration	0	0	0	1
I alt	2.144	2.696	2.814	3.177

Stikprøvens fiskerbefolkning

Der foregik i samtiden uden tvivl fiskeri overalt ved kyster og større søer og åer, men i mange tilfælde skete det som et bijob, der havde så ringe økonomisk betydning, at det ikke er registreret i folketællingernes erhvervsrubrikker. Andre steder var fiskeriet derimod så vigtigt, at der optræder mange fiskere i et sogn. Blandt stikprøvens sogne gælder det følgende: Gilleleje i Nordsjælland, Øster Marie på Bornholm, Løgsted og Bislev i Himmerland, Nørresundby, Hals på Læsø (hvor det mærkeligt nok kun er tilfældet i 1834), Furreby i Vendsyssel, Rær og Nørhaa i Thy og Nordby på Fanø. I flere andre sogne er der opregnet nogle få fiskerfamilier. I sognene er der i 1801 i alt 246 husstande med fiskere som husstandsoverhoveder. I 1834 er tallet 448. Den store forskel og de manglende fiskere i Hals, hvor der til gengæld er en stor del af de voksne mænd, der er opført som "enroulerede matroser" uden anden erhvervsbetegnelse, kan måske betyde, at der på grund af de usikre krigsforhold i 1801 har været indkaldt mange fiskere til tjeneste i flåden.³³

Fiskerhusstandene er i næsten alle tilfælde små med få andre end fiskerægteparret og deres børn. Den største forskel mellem 1801 og 1834 er, at der i 1834 er flere børn. Det skyldes dels, at flere børn har overlevet sent i perioden, men i nok så høj grad, at der er flere voksne sønner i 1834 end i 1801, måske også et tegn på indkaldte, der ikke er blevet anført på tællingslisterne i 1801. Det kan eventuelt også skyldes, at i 1834 er en del af sønnerne opført som “farende til søs”, og det er muligt, at de i mindre omfang er medtaget i 1801-tællingen, hvis de på det tidspunkt ikke har været hjemme.

Tabel 24: Den gennemsnitlige husstand i stikprøvens fiskerfamilier i 1801 og 1834.

	<i>Overhoved og ægtefælle</i>	<i>Børn</i>	<i>Tjeneste- folk</i>	<i>Andre</i>	<i>I alt</i>
Hele landet 1801 – mænd	1,0	0,9	0,0	0,1	2,0
Hele landet 1801 – kvinder	1,0	0,9	0,1	0,1	2,1
I alt	2,0	1,8	0,1	0,2	4,1
Hele landet 1834 – mænd	0,9	1,2	0,0	0,1	2,2
Hele landet 1834 – kvinder	1,0	1,0	0,1	0,2	2,3
I alt	1,9	2,2	0,1	0,3	4,5

En del af fiskerfamilierne drev landbrug som husmænd med jord ved siden af fiskeriet. Som ved håndværkerne kan der i en del tilfælde være usikkerhed i angivelserne med hensyn til, om en husmandsbetegnelse er med eller uden jord. Nogle kvinder er anført som spindere og vævere, og et par sønner og logerende mænd er anført med andre håndværk. I Gilleleje er mange af fiskerne også lodser, og i Nordjylland er der nogle, der både er skippere og fiskere. Måske har de været engageret i den lokale skudehandel. En enkelt logerende er tolder. Opgørelsen i tabel 25 viser imidlertid, at fiskeriet har været den helt dominerende beskæftigelse i de pågældende husstande.

Tabel 25: De 16-65-årige i fiskerhusstandene fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

Erhverv	1801		1834	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Landbrug	63	58	72	75
Håndværk	2	12	9	21
Fiskeri	200	228	402	459
Transport	24	20	66	18
Liberale erhverv og administration	0	0	1	0
I alt	289	318	550	573

Transporterhvervene i stikprøvens sogne

Samtidens handelsflåde var for langt den største del hjemmehørende i landets købstæder med København som den dominerende skibsfartsby. Der fandtes imidlertid enkelte steder søfartsmiljøer uden for købstæderne med Dragør, øerne Tåsinge og Thurø ved Svendborg, Læsø og Fanø som de mest udprægede. Af dem er Nordby på Fanø med i stikprøven, og Fanøboerne udgør den helt dominerende del af søfolkene i tabel 24 og 25. I stikprøven er der desuden en del færgefolk fra Nørresundby, mens de resterende søfolk er spredt med enkelte eller nogle få fra nogle andre kystsogne.

Landtransport som heltidserhverv blev drevet af købstædernes vognmænd og af postvæsenet, og der er derfor meget få i stikprøvens landsogne.

Husstandene i søfartsfamilierne var relativt små, men med lidt flere børn end i de nærmest foregående erhvervsgrupper. Det skyldtes hovedsagelig, at skipperne og andre søfolk var yngre end ægtepar i øvrigt. Også her er der klart flere børn i 1834 end i 1801.

I ganske mange af skipperfamilierne på Fanø var der en tjenestepige. Der har sikkert været brug for ekstra hjælp i huset, når ægtemanden og de ældste sønner var på havet.

Tabel 26: Den gennemsnitlige husstand i stikprøvens familier i transportsektoren i 1801 og 1834.

	<i>Overhoved og ægtefælle</i>	<i>Børn</i>	<i>Tjeneste- folk</i>	<i>Andre</i>	<i>I alt</i>
Hele landet 1801 – mænd	1,0	1,0	0,0	0,2	2,2
Hele landet 1801 – kvinder	1,0	1,0	0,2	0,2	2,4
I alt	2,0	2,0	0,2	0,4	4,6
Hele landet 1834 – mænd	1,0	1,5	0,0	0,1	2,6
Hele landet 1834 – kvinder	1,0	1,2	0,2	0,2	2,6
I alt	2,0	2,7	0,2	0,3	5,2

I modsætning til flere af de tidligere erhvervsgrupper var søfolkenes aktivitet samlet omkring deres erhverv. Der var sjældent plads til samtidig at drive landbrug, og de få eksempler i tabel 27 er fra steder uden for de udprægede maritime miljøer. Nogle enkelte voksne sønner valgte ikke at gå i fædrenes fodspor og slog sig på et håndværk, og ældre hjemmeboende døtre vævede og spandt. Der er desuden eksempler på, at færgedriften i Nørresundby kunne forenes med et andet erhverv, f.eks. at drive krovirksomhed eller at tilbyde overnatning for de rejsende, der skulle over Limfjorden.

Tabel 27: De 16-65-årige i husstandene i transportsektoren fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

<i>Erhverv</i>	1801		1834	
	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>
Landbrug	13	13	10	9
Håndværk	1	5	3	9
Fiskeri	2	0	5	4
Handel	2	0	2	3
Transport	247	287	244	320
I alt	265	305	264	345

Handel og omsætning i stikprøvens sogne

Ligesom for håndværk gik datidens erhvervspolitik ud på at samle handelsvirksomhed i købstæderne. I Danske Lovs 3-8-1 hedder det “At Giesteskud, som fremmede Kræmmere give i Kiøbstæderne, at de maae med deres Kram og Vare at sælge udstaae, skal overalt i Riget være afskaffet, og ingen være tilstædt med nogen Kramvare at omløbe fra en kiøbstad til en anden, eller og nogen Stæd dermed at udstaae, og i Alne, Lod, eller Pund, at sælge, med mindre han Borger er, under de hos sig havende Varers Confiscation og anden Straf efter Sagens befunden Beskaffenhed”. Denne bestemmelse betyder, at der i stikprøvens sogne kun er fundet købmænd i datidens forstand – dvs. med købmandsgårde med et bredt vareudbud – i Løgstør. I Nørresundby lykkedes det endnu på denne tid Aalborg at få forhindret, at der måtte drives denne form for handel, som det fremgår af citatet ovenfor. Handelserhvervet i stikprøvens øvrige sogne er derfor hovedsagelig nogle af Limfjordens krejlere, nogle hønsekræmmere flere steder på Sjælland, kludekræmmere flere steder i landet, jyske hosekræmmere og enkelte andre.

En betydelig del af personerne, der i tabel 29 er opregnet under handel og omsætning, var beskæftiget på kroer, gæstgiverier og herberger rundt omkring i landet, og mens kræmmernes husstande var små, var der på udsækkningsstederne tjenestekarle og tjenestepiger.

Tabel 28: Den gennemsnitlige husstand i stikprøvens familier inden for handel og omsætning i 1801 og 1834.

	<i>Overhoved og ægtefælle</i>	<i>Børn</i>	<i>Tjenestefolk</i>	<i>Andre</i>	<i>I alt</i>
Hele landet 1801 – mænd	0,9	0,8	0,7	0,0	2,4
Hele landet 1801 – kvinder	1,0	1,1	0,7	0,1	2,9
I alt	1,9	1,9	1,4	0,1	5,3
Hele landet 1834 – mænd	0,9	1,1	0,4	0,3	2,7
Hele landet 1834 – kvinder	0,9	1,1	0,5	0,3	2,8
I alt	1,8	2,2	0,9	0,6	5,5

Tabel 29: De 16-65-årige i husstandene inden for handel og omsætning fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

Erhverv	1801		1834	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Landbrug	14	12	16	18
Håndværk	1	2	4	5
Fiskeri	2	0	2	0
Liberales erhverv og administration	0	0	0	1
Handel	71	83	100	115
I alt	88	97	122	139

Anden servicevirksomhed i stikprøvens sogne

Blandt de beskæftigede inden for liberale erhverv og administration var de vigtigste grupper i landsognene præsterne og lærerne (degnene), som er opregnet i særlige afsnit ovenfor. Men der fandtes enkelte andre mindre grupper. Det gjaldt således andre beskæftigelser ved kirken – gravere og klokkere – der dog næppe altid er omtalt i folketællingerne, fordi det ofte kun var et bijob, så de er opregnet som husmænd eller daglejere. Blandt de mindre grupper var også sundhedspersonale, hvor der var flest jordemødre, men også enkelte læger og dyrlæger. Flere herreds- og birkefogeder boede på landet, og i nogle grænse-sogne fandtes toldere. Den særlige status i Løgstør og Nørresundby betød, at varer, der førtes dertil – ligesom i købstæderne – som nævnt skulle pålægges konsumtion, og der var derfor ansat konsumtionsbetjente disse to steder. Samlet var antallet af beskæftigede i denne kategori dog meget begrænset i stikprøvens sogne.

Gruppen dækker over meget store sociale forskelle og dermed også over store forskelle i husstandssammensætning. Tolderen ved Foldingbro mellem Ribe og Kolding var enkemand og boede i 1801 sammen med tre børn, en tjenestekarl og tre tjenestepiger, mens jordemoderen i Nørresundby boede sammen med en datter på 15 år, der var vanvittig. I 1834 havde stiftslægen i Vallø ved Køge en husstand, der bestod af hans kone, to kvindelige slægtninge, en stuepige og en kokkepige samt en tjenestekarl og en tjenestedreng. Jordemoderen i Brylle på Fyn, der var enke, boede derimod kun sammen med en plejedatter på 11 år. Med så stor en spredning siger en gennemsnitsberegning af dette erhvervs husstandssammensætning ikke noget.

Tabel 30: De 16-65-årige i husstandene inden for liberale erhverv og administration fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

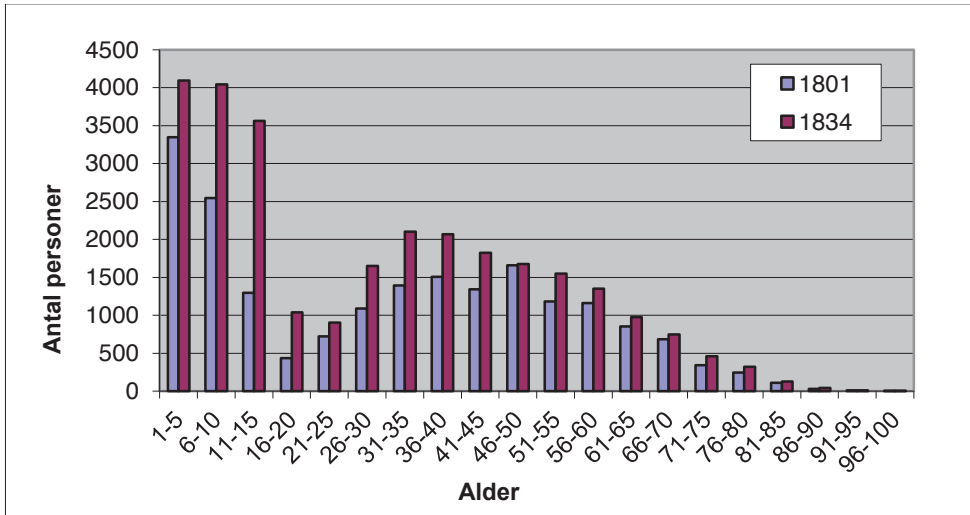
Erhverv	1801		1834	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Landbrug	1	2	2	2
Håndværk	1	2	1	5
Fiskeri	0	0	2	1
Transport	0	0	3	0
Liberale erhverv og administration	40	54	36	53
I alt	42	58	44	61

Øvrige erhvervsaktive blandt husstandsoverhovederne i stikprøvens sogne (husmænd og daglejere)

De resterende husstande, hvor overhovedet har et erhverv og er mellem 16 og 65 år (løbende alder), omfatter en række bestillinger, hvoraf den største del er husmænd og/eller daglejere uden tilføjelse af noget andet erhverv. Det antages i det følgende, at de er beskæftiget i landbrug, selv om det kan tænkes, at benævnelsen "husmand" for nogles vedkommende er en boligbetegnelse, og selv om nogle daglejere kan have været beskæftiget i andre erhverv. Dertil kommer en del husstande, hvor overhovedets erhverv kan være røgter, hyrde, gartner og forskellige arbejder inden for skovbruget. I alt omfatter denne del af befolkningen 19.942 personer i 1801 og 28.549 i 1834, en stigning på 43%. Der er altså tale om en væsentlig højere vækst i denne gruppe end for landbefolkningen som helhed.

En aldersfordeling for denne gruppe af beboere i stikprøvens sogne er vist i figur 5. Som i flere af de foregående afsnit er det tydeligt, at det især er børnetallet, som er vokset markant. Særlig stor er væksten for de 11-15-årige. Ud over den generelle vækst i aldersgruppen må det betyde, at færre husmandsbørn i aldersgruppen 11-15 år er kommet ud at tjene og dermed har forladt barndomshjemmet i en meget tidlig alder. Men efter konfirmationen har det været det normale, at børnene har forladt hjemmet og fået plads – de fleste sikkert på en gård.

Perioden som tjenestekarl eller tjenestepige har været lang, indtil der var mulighed for at stifte familie og få foden under eget bord. For mange skete det nok først omkring 30-årsalderen og for de fleste som husmand eller som daglejer i eget hus eller som lejer i et hus hos en anden familie.

Figur 5: Aldersfordeling for befolkningen på stikprøvens husmandsbefolkning 1801 og 1834.

Dette livsløb ses også i husstandssammensætningen. Den gennemsnitlige husstand er ikke ret stor med få børn, ingen tjenestefolk og kun nogle få “andre”, som hyppigt er fra den ældre generation, eller fattige, der er logerende. Når børnetallet ikke stiger så kraftigt fra 1801 til 1834, som figur 5 kunne give et indtryk af, skyldes det, at børnene er fordelt på langt flere familier i 1834 end i 1801.

Tabel 31: Den gennemsnitlige husstand i stikprøvens husmands- og daglejerfamilier i 1801 og 1834.

	Overhoved og ægtefælle	Børn	Tjenestefolk	Andre	I alt
Hele landet 1801 – mænd	0,9	0,7	0,0	0,1	1,7
Hele landet 1801 – kvinder	1,0	0,8	0,0	0,2	2,0
I alt	1,9	1,5	0,0	0,3	3,7
Hele landet 1834 – mænd	0,9	0,8	0,0	0,1	1,8
Hele landet 1834 – kvinder	0,9	0,9	0,0	0,1	1,9
I alt	1,8	1,7	0,0	0,2	3,7

Erhvervsfordelingen for de 16-65-årige (løbende alder) omfatter foruden husstandsoverhovedernes erhverv ved landbruget en del andre – børn, logerende m.fl. – hvoraf en del er beskæftiget uden for landbruget. Som nævnt ovenfor er de fleste overhoveder opført som husmand og/eller daglejere, men de samtidige instruktioner har haft en væsentlig indflydelse på, hvorledes det er beskrevet i folketællingslisternes erhvervsrubrikker. I 1801 blev der lagt vægt på, at det skulle anføres, om der var tale om husmænd med eller uden jord, mens det afgørende i 1834 var, “hvad de pågældende levede af”. I 1834 betyder det, at der ikke altid er gjort rede for, om en husmand blot boede i et hus, og om det var med eller uden jord, samt om en person blev anført som daglejer, arbejdsmand eller tjener i en del tilfælde, hvor det fremgår af boligrubrikken, at vedkommende boede i et hus. I 1834 bruges normalt heller ikke betegnelsen “husmand med jord”, men som regel “husmand, lever af sin jordlod”. Denne forskel i angivelserne ved de to folketællinger fremgår klart af tabel 32, hvor der er søgt anvendt sammenlignelige erhvervsnavne. Der må være tale om, at en del af personerne, der i 1834 er opført under husmand uden specifikation, husmand uden specifikation samt daglejer, og alene daglejer sandsynligvis modsvarer kategorierne husmand med og uden jord i 1801. For den samlede gruppe er der tale om en vækst på 27% mellem de to folketællinger.

Tabel 32: Antal husmænd og daglejere i stikprøven 1801 og 1834.

<i>Erhverv</i>	<i>1801</i>	<i>1834</i>
Husmand med jord	2.778	2.048
Husmand med jord og daglejer	345	105
Husmand uden jord	603	12
Husmand uden jord og daglejer	590	105
Husmand uden specifikation	65	1.618
Husmand uden specifikation og daglejer	91	1.038
Daglejer uden anden betegnelse	731	1.691
I alt	5.203	6.617

I tabel 33 vises en samlet opgørelse over de erhvervsaktive personer i denne erhvervsgruppe fordelt på hovederhverv. Opgørelsen er incl. husstandsmedlemmer.

Tabel 33: De 16-65-årige i husmands- og daglejerhusstande fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

Erhverv	1801		1834	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Landbrug	5.044	5.897	6.534	7.796
Håndværk	94	167	326	396
Fiskeri	5	0	11	5
Transport	8	0	28	8
Handel og omsætning	1	1	5	4
Liberale erhverv og administration	4	9	5	15
I alt	5.156	6.074	6.909	8.224

Erhvervsaktive i husstande, hvor husstandsoverhovedet ikke er erhvervsaktiv

I en del husstande er overhovedet angivet som almissenyder, på aftægt, pensionist eller handicappet og uden noget erhverv. I mange tilfælde drejer det sig om ældre mennesker, men der kan i husstandene være erhvervsaktive, f.eks. børn eller logerende. De sidstnævnte, hvoraf de fleste er i tyverne og trediverne, er samlet i tabel 34 for derved at få alle erhvervsaktive i stikprøvens sogne med i den samlede opgørelse i det følgende afsnit. Blandt de mange kvinder i gruppen håndværk er de fleste beskæftiget som skræddere eller med vævning eller spinden, mens mændene er spredt ud over et større spektrum af håndværk.

Tabel 34: Erhvervsaktive 16-65-årige i husstande med ikke-erhvervsagtig overhoved.

Erhverv	1801		1834	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Landbrug	7	4	43	13
Håndværk	22	60	71	77
Handel og omsætning	0	0	0	2
Fiskeri	4	0	7	0
Transport	5	0	22	0
Liberale erhverv og administration	1	0	7	1
I alt	39	64	150	93

Samlet oversigt over erhvervsfordelingen for beskæftigede i aldersgruppen 16-65 år i stikprøvens sogne

I tabel 35 er alle de ovenstående tabeller med erhvervsfordelinger samlet med det formål at belyse det spørgsmål, som jeg rejste i indledningen, om hvorledes de større årgange, der kom ud på arbejdsmarkedet efter 1800, fik plads på landet, erhvervsmæssigt og socialt.

Det samlede antal erhvervsaktive i aldersgruppen 16-65 år udgør ca. 60% af befolkningen i stikprøvens sogne. Sammenlignet med nutidens befolkning er det en lidt lavere andel på trods af, at der var færre ældre i 1800-tallet end i dag. Den store forskel er, at børnene fyldte langt mere i det tidlige 1800-tals samfund.

Tabel 35 viser som ventet en samlet vækst blandt de erhvervsaktive. I stikprøvesognene er væksten på godt 12.000 personer, og da stikprøvesognene udgør 10% af de danske landsogne, svarer det til en vækst på ca. 120.000 personer i de danske landsogne som helhed. Ud af denne vækst er landbrugets arbejdsstyrke i stikprøvesognene vokset med lidt over 9.000 personer, dvs. ca. 90.000 beskæftigede på landsplan, altså med en fjerdedel svarende til en årlig vækstrate på 7 promille.

Den resterende tilvækst har fundet arbejde i andre erhverv, og det er især inden for håndværk, at der er blevet plads til en betydelig del af befolkningstilvæksten. De øvrige erhverv spiller kun en ringe rolle i det samlede billede, selv om der også i dem er blevet plads til en del af de ekstra hænder, der er kommet til i perioden.

Tabel 35: Erhvervsaktive 16-65-årige i stikprøvens sogne fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

Erhverv	1801		1834		Vækst 1801-34 (mænd og kvinder)
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	%
Landbrug	18.516	18.225	22.912	22.993	25
Håndværk	2.167	2.729	3.607	3.758	50
Fiskeri	226	232	451	478	103
Transport	319	307	425	351	24
Handel og omsætning	87	84	141	128	57
Liberale erhverv og administration	375	517	466	618	22
I alt	21.690	22.094	28.002	28.326	29

Konklusion

De hidtil mest detaljerede kvantitative studier af landbrugsudviklingen i perioden er gjort af S.P. Jensen.

Ud fra beregninger baseret på den samlede landbrugsbefolkning – formodentlig fra den offentlige statistik – finder han en årlig stigning i arbejdsstyrken i landbruget på 4 promille i perioden 1800-1837, altså mindre end beregnet ovenfor.³⁴ Det fremgår ikke af S.P. Jensens beregninger, i hvilket omfang han har taget hensyn til det ovennævnte problem med håndværkernes registrering i 1801-tællingen; men hvis der ikke er gjort et fradrag i landbrugsbefolkningen for disse ikke omtalte håndværkere, vil det give en for lav vækstpromille.

Svend Aage Hansen har for årene 1818-34 en gennemsnitlig årlig vækst på 8 promille i arbejdsstyrken inden for "Landbrug m.v.". Hans tal omfatter befolkningen i aldersklasserne 15-64 år med fradrag af gifte kvinder og et skønsmæssigt tillæg for antallet af medhjælpende hustruer. For de enkelte år er tallene fundet ved lineær interpolation mellem folketællingerne. Da folketællingsstatistikken ikke har aldersfordelinger for de enkelte erhverv, må opdelingen på de 15-64-årige være sket ud fra en forudsætning om, at landbrugsbefolkningen har samme aldersfordeling som den øvrige befolkning. Der må desuden være foretaget en skønsmæssig opdeling af aldersklasserne 11-20 år og 61-70 år, da statistikken for folketællingerne i 1801 og 1834 kun er offentliggjort med fordelinger i tiårs-aldersgrupper for hele befolkningen. For 1834 er Svend Aage Hansens tal noget lavere end vist i tabel 35. En mulig forklaring

kan være, at en forholdsvis stor del af landets 15-29-årige – sammenlignet med den øvrige befolkning – befandt sig i landbruget, og det vil ikke komme frem ved hans metode.³⁵

For fuldstændighedens skyld må det understreges, at tallene i de ovennævnte tabeller alle kun omfatter erhvervsvirksomhed i landsogne. I datidens købstæder var der også landbrugsdrift, Men det er ikke muligt at angive, hvor mange der var beskæftiget i købstadslandbrugene, fordi tjenestefolk og daglejere i købstæderne ikke er opdelt på erhverv i folketællingerne i 1801 og 1834.

Under alle omstændigheder er væksten i arbejdskraftindsatsen betydeligt lavere end væksten i landbrugsproduktionen, og for at forklare denne vækst må andre faktorer end den større arbejdskraftstyrke inddrages. Det drejer sig om et større dyrket areal, flere husdyr, øget arbejdsproduktivitet og ændrede produktionsformer.

Det samlede billede af befolkningsudviklingen i stikprøvens landsogne bekræfter ændringen i socialstrukturen: et voksende antal huse og kun en ringe tilvækst i antallet af gårde. På gårdene er arbejdsstyrken vokset som følge af flere hjemmeboende, voksne børn og flere tjenestefolk. I forhold til 1700-tallet, hvor hoveriet i visse egne tyngede gårdene mere end i den behandlede periode, er de større husstande i 1800-tallet tegn på en mere arbejdsintensiv produktion; ikke mindst når man tager i betragtning, at gårdene også har hentet arbejdskraft fra husmænd og landarbejdere med egen husholdning. Men den større landbefolkning er også i stigende omfang blevet beskæftiget uden for landbruget. Relativt set er det håndværkergruppen, der har haft den største tilvækst. Det gælder bygningshåndværkere og beskæftigede inden for tekstilfagene.

Litteratur

Begtrup, Gregers, 1803-12: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*, bind 1-7. København; genoptryk 1978.

Bergsøe, A.F., 1847: *Den danske Stats Statistik*, bind 2. København.

Brønnum, Chr., 1893-95: "Fabrikanlægene ved Gudumlund". I: *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*, 2. række IV bind, s. 1-114.

Christensen, Chr. Petresch, 1924: *Nørresundbys Historie 1701-1850*. Ålborg.

Dalgas, Carl, 1837: *Svendborg amt beskrevet 1837*, udg. Finn Stendal Pedersen. Odense 1992.

Det danske landbrugs historie, 4 bind, red. C. Bjørn & al. København 1988.

Falbe-Hansen, V., 1889: *Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne*, 2. del. København.

Gad, Holger, 1956: *Befolknings- og arbejdskraftproblemer i dansk landbrug*. Århus.

- Hansen, Svend Aage, 1974: *Økonomisk vækst i Danmark*, bind 2. København.
- Henningsen, Sven, 1944: *Studier over den økonomiske Liberalismes Gennembrud i Danmark*. Göteborg.
- Jensen, S.P., 2007: *Fra stilstand til vækst. Studier i dansk landbrugsudvikling fra 1682 til 1914*. Auning.
- Johansen, Hans Chr., 1979: *En samfundsorganisation i opbrud*. København.
- Johansen, Hans Chr., 1983: *Næring og Bystyre. Odense 1700-1789*. Odense.
- Johansen, Hans Chr., 2002: *Danish Population History 1600-1939*. Odense.
- Johansen, Hans Chr., 2007: "Jens Hansen har en bondegård – og han er en af de heldige". I: *Fortid og Nutid 2007*, s. 23-44.
- Jørgensen, J.O. Bro, 1943: *Industriens Historie i Danmark, Tiden 1730-1820*. København.
- Kriedte, Peter & al., 1977: *Industrialisierung vor der Industrialisierung: gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen.
- Malthus, Thomas Robert (1798/1803/1826): *Essays on the Principles of Population*, 1st, 2nd and 6th ed., udg. E.A. Wrigley & D. Souden, *The Works of Thomas Robert Malthus*, bind 1-3. London 1986.
- Mandix, Jacob, 1800: *Forsøg til en systematisk Håndbog over den danske Landvæsensret*. København.
- Møller, Per Grau, 1990: *Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965*. Odense.
- Møller, Per Grau, 2016: "Husmandskolonier fra udskiftningsstiden". I: *Landbohistorisk Tidsskrift 2016*, 29-72.
- Pedersen, Henrik, 1928: *De danske Landbrug 1688*. København; genoptryk 1975.
- Ringgaard-Lauridsen, Henning, 1997: "Bruunshåb – en by og dens indbyggere i 175 år". I: *Fra Viborg Amt 1997*, s. 62-86.
- Schacke, Adam Tybjerg, 2007: *Gods, gårde og kulturlandskab – Besiddelsesforhold og godsstruktur i den sydlige del af Nørrejylland 1570-1788*. Auning.
- Simonsen, Asger Th., 1990: "Småbruger eller daglejer? En sammenligning af bebyggelsen og den sociale forandring i et lollandsk og sydvestjysk sogn 1800-1900". I: *Bol og By – Landbohistorisk Tidsskrift 1990*:1.
- Skrubbeltrang, Fridlev, 1940: *Husmand og Inderste – Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800*. København; genudgivet 1977.
- Statistisk Tabelværk*, udg. Danmarks Statistik, København 1835 ff.

Bilag A: Sammenligning af ejendomsantallet i en række sogne i folketællingen 1834 og ejendomstællingen 1835

De relativt største forskelle mellem antallet af ejendomme findes i de sogne, der er opregnet i tabel A1.

Tabel A1: Sogne med store afvigelser mellem antallet af ejendomme i 1834 og 1835.

Sogn	Amt	Gårde		Huse	
		1834	1835	1834	1835
Skuldelev	Frederiksborg	35	35	114	67
Niløse	Holbæk	35	36	51	10
Grandløse	Holbæk	20	19	74	13
Sørbymagle	Sorø	37	39	109	72
Gadbjerg	Vejle	63	58	63	46
Ry	Skanderborg	50	23	79	87
Skjødstrup	Randers	61	63	64	44
Løgsted	Ålborg	66	43	127	61
Hals, Læsø	Hjørring	41	12	77	55
Åsted	Viborg	38	41	35	15
Frederiks	Viborg	58	68	25	55
Velling	Ringkøbing	55	63	38	90
Hjerm	Ringkøbing	74	65	48	31
Nordby, Fanø	Ribe	40	0	270	220
I alt		673	565	1174	866

I de fleste af disse sogne passer antallet af gårde mellem de to tællinger rimeligt godt, men der er undtagelser.

I Ry er der ved folketællingen optalt 27 gårde og 23 bolsteder, og forklaringen på forskellen kan være, at bolstederne har været under en tønde hartkorn jord og derfor i 1835 er betragtet som huse. Det vil imidlertid betyde, at antallet af huse i 1835 er betydeligt større end folketællingens tal, og da de sidstnævnte er opregnet med en tydelig angivelse af, hvornår der er tale om husstande i samme hus, er det mest sandsynligt, at tallet for huse i 1835 er angivet for lavt.

Løgsted (med Løgstør, der endnu ikke var købstad) og Nordby på Fanø har en række ejendomme af bymæssig karakter, der i folketællingen er kaldt gårde – f.eks. købmandsgårde – men som muligvis ikke har haft et matrikuleret jordtilliggende.

Tallene for Frederiks i 1835 dækker muligvis over mere end sognet, da området i Statistisk Tabelværk er kaldt “Alhedens koloni (Frederikshøj m.m.)”.

For gårdenes vedkommende synes den mindst forklarlige forskel derfor at være i Hals på Læsø. Måske kan den magre jord i sognet betyde, at ejendomme, der lokalt kaldtes gårde, har så lavt et hartkorn, at de i 1835 er regnet som huse, men det gør så blot problemet med at forklare det meget store antal huse i folketællingen større.

For husene er forskellene betydeligt større end for gårdene, og hovedreglen er, at tallene er størst i 1834-folketællingen. Det kunne tyde på, at der i en række tilfælde er tale om, at to familier bor i samme hus, uden at optælleren har gjort opmærksom på dette.

Det gælder dog næppe i alle tilfælde. Sammenlignes husantallet i 1835 med antallet i 1805, er der tale om et stort fald i Niløse (33 huse i 1805 mod 10 i 1835), i Grandløse (43 mod 13) og mindre fald i Åsted (20 mod 15) og Hjerm (34 mod 31). Det kunne tyde på, at der er mangler ved 1835-tællingen disse steder. Omvendt virker tallet for huse i 1835 i Velling meget stort og kan ikke forklares ud fra erhvervsbetegnelser og stednavne i folketællingen. Da der i 1805 kun blev talt 26 huse i sognet, tyder alt på, at tallet i 1835 er for stort.

I de øvrige sogne, hvor antallet af huse i 1835 er betydeligt mindre end i 1834, viser en opgørelse baseret på folketællingens erhvervsangivelser den i tabel A2 viste fordeling.

Tabel A2: Sammenligning af husantal i 1834 og 1835.

Sogn	Husantal 1835		Husstande i huse 1834						
	med jord	uden jord	Husmænd med jord	Husmænd uden jord	Husmænd med eller uden erhvervsbetegnelse	Kun erhverv e.l. nævnt	Inderster	Indsidere	Intet nævnt
Skuldelev	49	18	53	0	38	12	0	11	0
Sørbymagle	61	11	37	0	9	58	5	0	0
Gadbjerg	41	5	0	0	50	8	5	0	0
Skjødstrup	18	26	11	0	27	11	0	4	11
Løgsted	47	14	21	12	0	92	0	2	0
Hals	48	7	8	0	0	67	2	0	0
Nordby	128	92	14	0	16	240	0	0	0

Det må ud fra tabellen antages, at der er angivet for få huse i Skuldelev og Gadbjerg i 1835,³⁶ mens man for de øvrige sogne ikke kan afgøre ved husstande, hvor der kun er opgivet et erhverv, om de pågældende bor i samme hus som den foregående husstand, selvom der i den første rubrik er markeret "et hus".

Et særligt problem udgør begreberne "inderste" og "indsidder", selvom tallet i de pågældende sogne ikke er stort. For stikprøvens sogne som helhed er der derimod tale om et betydeligt antal, og de er snart talt i samme ejendom som en hus- eller gårdmand, snart udgør de en selvstændig husstand, hvor der i den første rubrik er anført "et hus".

Om inderste skriver en af datidens kyndigste forfattere, Jacob Mandix: "Ved inderste forstås nu i almindelighed enhver af bondestand, som uden at stå i fast tjeneste, på landet er til huse hos andre".³⁷ Det kunne tydes, som om der var tale om personer, der havde lejet sig ind hos en husmand, der selv boede i huset, så der ikke var tale om et nyt hus, når en inderstehusstand dukker op i folketællingen. Man skal dog nok lægge mærke til, at Mandix tilføjer ordene "i almindelighed". Folketællingen viser eksempler på, at der i et hus bor et par husstande, der begge betegnes som inderster, og der er også eksempler på en rækkefølge af husstande betegnet som en gård med beboere, et hus med beboere, hvor overhovedet kaldes inderste og derefter igen en gård med beboere. Der er derfor tilsyneladende ikke andre beboere i dette hus end inderstefami-

lien. Man må derfor antage, at den lokale brug på landet alene betyder, at den pågældende er lejer og ikke fæster, hvor han bor, men at man ikke kan udlede noget om, hvorvidt indersten er eneste beboer i den pågældende ejendom eller har lejet sig ind hos den beboer, der ejer eller har fæstet ejendommen.

Betegnelsen "indsidder" synes ikke at have været brugt officielt i lovgivningen, men en gennemgang af brugen i folketællingerne viser ikke tegn på, at der har været nogen forskel mellem inderste- og insidderhusstandes boligforhold.

Bilag B: Sammenligning af ejendomsantallet i en række sogne i folketællingen 1801 og ejendomsstillingen 1805

Sognene med de mest markante forskelle (absolut og relativt) mellem antallet af husstande i gårde og huse i 1801 og det antal, der opgives i 1805-tællingen, er vist i tabel B1.

Tabel B1: Sammenligning af antal husstande 1801 og antal ejendomme 1805 (excl. hoved- og præstegårde).

Sogn	Amt	Husstande 1801					Ejendomme 1805	
		Gårde (inc. bolstæder)	Huse med jord	Huse uden jord	Huse uspeci- ficeret	Andet	Gårde	Huse
Gandløse	Frederiksborg	32	46	36	0	27	29	49
Sønderup	Sorø	29	26	0	1	11	16	12
Fuglse	Maribo	41	21	25	5	20	26	40
Vejlby	Vejle	54	5	28	1	3	41	21
Sporup	Skanderborg	29	14	20	0	9	27	2
Ry	Skanderborg	21	49	39	0	42	21	25
Falling	Århus	39	25	17	23	21	34	28
Hørning	Randers	41	24	10	0	27	48	9

For gårdenes vedkommende er der i Sønderup tale om, at Årslev ejerlav med 13 gårde mangler i 1805-tællingen. I Fuglse passer 1805-tallet med 1801-tællingen i flere ejerlav, men i Fuglse ejerlav er der i 1805 opregnet 4 gårde, mens der er 16 gårdmænd i 1801-tællingen. I 1682-matriklen er der 44 gårde i sognet, og i 1835 er der 47, så alt tyder på en underregistrering i 1805. I Vejlbj har folketællingen 38 gårdmænd og 16 bolsmænd, men forskellen i forhold til 1805 er umiddelbart næppe, at bolsmændene i 1805 er regnet med under huse, idet det blot vil gøre forskellen mellem de to tællingers huse betydeligt større. En mulig forklaring kan dog være, at det kun er huse med jord, der er medtaget. I så fald ville folketællingens 38 gårde samt et fælles tal for 16 bolsmænd og 5 husmænd med jord give næsten de samme tal som 1805 tællingen.

I de øvrige sogne i tabel B1 er der især forskelle i antallet af huse. I Gandløse og Falling passer antallet af huse med jord i 1801 bedst med 1805-hustal-

let. I Sporup og Hørning synes der helt klart at være en underregistrering i 1805, mens tallene for huse i Ry ved de to tællinger også på dette tidspunkt passer meget dårligt sammen. Hovedfejlen må dog ligge i 1805-tallet. Der var i 1801 i alt 669 indbyggere i sognet, og med kun 46 beboelser i 1805 vil det give en gennemsnitlig husstandsstørrelse på mellem 14 og 15. For landet som helhed er gennemsnittet på omkring 5. En sammenligning ejerlav for ejerlav viser alle steder et stort antal manglende huse. I det største ejerlav, Rye by, er antallet af huse med jord i 1801 på 35 og uden jord på 2, mens antallet af huse i 1805 er på 22 i alt. I Emborg ejerlav har 1805-tællingen slet ingen huse, mens 1801-tællingen har 9 huse uden jord. Desuden mangler i 1805-tællingen en række enligt liggende huse – kun 3 fiskerhuse er med.

Der synes derfor ikke at være tvivl om, at 1805-tællingen er mangelfuld, men det er vanskeligt at afgøre, hvor store manglerne er.

Summary

In the late eighteenth century mortality was declining in Denmark. As a consequence larger generations than in previous years entered the labour market in the early nineteenth century. The majority of the population lived in rural areas and there were few new employment opportunities in the small towns. So how was the extra rural working force employed? This is studied by analysing a 10 per cent sample of the nominal lists from the censuses of 1801 and 1834 – 170 parishes with c. 75.000 inhabitants in 1801 and c. 100.000 inhabitants in 1834.

The study shows that about three fourths of the increase in population was employed in agriculture. It was a period with land reforms – enclosures and cultivation of new areas – which combined with a more labour-intensive form of production increased the demand for labour. But due to strict legal restrictions on parcelling of farms most of the new jobs were as cottagers and farm hands. In relative terms it was in the handicrafts that a larger increase took place, especially within the building and textile trades. In a few coastal parishes there were also many new jobs in the maritime trades.

Forfatterpræsentation

Hans Chr. Johansen, født 1935, dr. oecon., professor ved Syddansk Universitet 1970-2003, forfatter af bøger og artikler med emner fra økonomisk og social historie fra det 18., 19. og 20. århundrede.

Noter

- 1 Jf. eksempler hos Malthus i *Essays on the Principles of Population*, diverse udgaver.
- 2 Jf. f.eks. Kriedle 1977.
- 3 Se om den følgende gennemgang af befolkningsudviklingen i Johansen 2002, s. 79 ff.
- 4 Johansen 2002, s. 99 og 115.
- 5 Gad 1956, bind 1, s. 18.
- 6 Falbe-Hansen 1889, s. 106.
- 7 Pedersen 1928.
- 8 Bergsøe 1847, s. 6.
- 9 *Det danske landbrugs historie*, bd. 2-3.
- 10 Se f.eks. Simonsen 1990, s. 127-141; Møller 1990; og Møller 2016.
- 11 Ønsket fra militæret står formodentlig i forbindelse med udarbejdelsen af den grundlæggende forordning om udskrivningsvæsenet af 9. maj 1806 (Forordning om, hvorledes der skal forholdes med indkvartering og det videre, som bliver at udrede i tilfælde af overordentlige troppeforsamlinger).
- 12 Amtstuerne havde dog for godsernes vedkommende kun oversigter over deres samlede hartkorn, og derfor måtte godserne som et led i indsamlingen oplyse antallet af ejendomme, de havde. Også sognefogeder og præster synes i et vist omfang at have været involveret i indsamlingen af materialet.
- 13 Tabellerne findes i RA, Rentekammerets arkiv: Diverse til kontorefterretning og oplysning 1660-1848, Stat.-top. Tabeller, optegnelser og manuskripter.
- 14 Begtrup 1803-12. Værket indeholder kun tal fra Falster og området vest for Storebælt. De sjællandske dele udkom, inden tallene forelå, men der er ingen forklaring på, hvorfor tal fra Lolland ikke er med i værket. I nogle sogne afviger Begtrups tal fra materialet i Rentekammerets arkiv. Den sammenligning, der er foretaget med folketællingen i 1801 nedenfor, tyder på, at Begtrups tal er de forkerte, og i Ålborg Amt har Begtrup opfattet en særlig rubrik med "enlige steder", som om det er udflyttede gårde, der også er medtaget i rubrikken for gårde. Til gengæld har Begtrup i Ålborg Amt en opdeling på huse med og uden matrikuleret jord, som ikke findes i grundmaterialet.
- 15 Skrubbeltrang 1940, s. 68.
- 16 Møller 1990, s. 34.
- 17 Møller 1990, s. 38.
- 18 Jf. også Henningsen 1944, s. 149.
- 19 Statistisk Tabelværk, ældste række I (1835), s. vi.
- 20 Instruksen findes i Collegial-Tidende 1834, nr. 3.

- 21 Johansen 2007.
- 22 Ved afgrænsningen på 65 år er fulgt den opgivne alder i folketællingen. Da man skulle opgive den løbende alder, er der egentlig tale om 64 år, en aldersgrænse, der bruges ved moderne arbejdsstyrkeopgørelser.
- 23 Se f.eks. Johansen 1979, s. 61 f.
- 24 Jf. herom også Schacke 2007.
- 25 Om lovgivningen om landhåndværk og forholdet mellem by- og landhåndværk, se Henningsen 1944, s. 47-137.
- 26 Antallet af håndværkere ved de to folketællinger er også opgjort i Henningsen 1944. Hans tal er taget fra en stikprøve, der omfatter alle sogne i syv amter og dermed en større befolkning end i den her viste undersøgelse. Til gengæld kan der være nogle repræsentativitetsproblemer i hans undersøgelse, idet der ikke indgår tal fra vestjyske amter og heller ikke fra Sydsjælland, Lolland-Falster og Bornholm.
- 27 Om anlæggene, se Brønnum 1893-95.
- 28 Johansen 1983, s. 106-116.
- 29 Dalgas 1837, s. 369-372; Jørgensen 1943, s. 31-32.
- 30 Ringgard-Lauridsen 1997, s. 62-72.
- 31 Begtrup 1803-12, bind 2 (Nørrejylland), s. 385. Om erhvervsforholdene, se også Christensen 1924.
- 32 Begtrup 1803-12, bind 2 (Nørrejylland), s. 377.
- 33 'Enrouleret matros' betyder, at personerne står i den maritime lægdsrulle. Betegnelsen er nævnt ved de fleste unge mænd i de maritime områder, mens det for voksne normalt er opgivet sammen med en erhvervsbetegnelse.
- 34 Jensen 2007, s. 142-144.
- 35 Hansen 1974, s. 201 og 299.
- 36 I Gadbjerg har optælleren i en række tilfælde i 1834 nummereret familier i samme hus, så der i dette sogn næppe er tale om et forkert antal huse i folketællingen.
- 37 Mandix 1800, bind 2, s. 22. Den samme definition uden "i almindelighed" findes i samtidens lovgivning om folke-, familie- og indersteskat.